

Про причини успіхів Росії у віковій війні з Україною.

Перш, ніж висловити свої суб'єктивні думки щодо причин успіхів Росії, які ще невідомо чим закінчатися, бо війна триває реально, мушу висловити найщирішу подяку Миколі Жарких, який знайшов час прочитати перший варіант цієї статті. Особливо дякую за цінні критичні зауваження, які я прийняв до уваги при доробленні статті, і за загальні міркування відносно порушеної проблеми, які теж вплинули на моє її розуміння. Він же і надихнув мене на продовження роботи над цією темою.

Інтенсивне і небезпечне безладдя, спровоковане зривом російсько-українських відносин, переросло в кризу, яка зараз зачіпає як європейські, так і глобальні справи. З початку протистояння було багато написано про його першопричини, мотиви головних дійових осіб і можливі сценарії на майбутнє. Проте, мало хто дивився на те, що стало називатися «українською кризою» з точки зору російсько-українських відносин, і усвідомлював перспективи різних залучених груп, а також дискурсивні процеси, які сприяли розвитку подій і інтерпретації конфлікту.

[Piculicka-Wilczewsaka Agnieszka & Sakwa Richard (Ed). 2015, iv].

Вступ

Теперішня війна України з Росією показала всьому світові агресивний дух російської держави, який має глибокі корені і впродовж віків ідеологічно живив характер її зовнішньої політики. Дмитро Донцов, вивчаючи процес формування умонастроїв росіян на матеріалах робіт російських мислителів, творчості письменників і поетів, висловлювань державних діячів, прийшов до такого висновку про них:

З цинізмом, з небаченою зухвалістю оголосили себе тим самим чортом, який посланий світ перетворити в хаос. Москва нагадує того одержимого нечистим духом з Євангелії, який верещав і бігав по каменях, розриваючи свої ланцюги, і приборкати якого не було сили! Саме цим духом зла одержимі московіти, і вони хваляться тим з давніх часів. І ще вони переконують світ – як також робить і невидимий покровитель брехні – що їхній попихач володіє добродійною силою, але носієм її є тільки Москва. Переконати у цьому широку громадськість завжди намагалися усі – однаково, чи панегіристи царської, чи демократичної, чи більшовицької Росії [Донцов Дмитро. 1961].

Оцінка емоційна і занадто різка, не толерантна як для нашого часу, але таке судження покоїться на фактах історії українців і росіян, деякі з яких сховані у темряві віків. Спробуємо прослідкувати за ними неупередженим оком. Походження цих двох слов'янських народів пов'язане з розпадом праслов'янської спільноти близько двох тисяч років тому. В той час сформувалися діалекти, з яких пізніше розвилися українська і російська мови на протилежних берегах Дніпра, який розділяв західну і східну гілки слов'янства [*Стецюк Валентин*. 2000, 36-48]. Подібні природні умови, спільні вірування і звичаї не передвіщали різну історичну долю українців і росіян у майбутньому. Процес формування обох народів йшов повільно і розтягнувся на тисячу років. Лишень наприкінці тисячоліття літописці починають фіксувати різницю в етнопсихології полян, предків сучасних українців, і в'ятичів, предків росіян. З того часу можна прослідкувати історію особливих взаємин між українцями і росіянами, незважаючи на спільне підпорядкування владі Київського великого князівства впродовж довгого часу. Спеціалісти вважають, що історія взаємин між народами визначається, як «перманентна динаміка, взаємодія і розвиток версій співжиття, що реалізовується в різних форматах практики: творенні, партнерстві, конкуренції, боротьбі» [*Неклеса Александр*. 2019]. Усі ці формати в історії взаємин українців і росіян мали місце в умовах існування в тому самому і в різних державних утвореннях.

Однак з часу виходу України зі складу Речі Посполитої і переходу під московський протекторат, після чого обидва народи ближче пізнали один одного, між ними почалася прикрита і неприкрита боротьба за виживання, за власне майбутнє. Звичайно в подібній боротьбі перемагають ті народи, які можуть реалізувати свій природний творчий і креативний потенціал в державі, яка в принципі не є самоціллю, а лише засобом для цього. Ті ж, які не можуть організувати себе в державну структуру для забезпечення реалізації їхнього потенціалу, в цій боротьбі виграти не можуть. Якщо об'єктивно глянути на хід боротьби українців і росіян, то треба визнати, що українці в ній не виграють. Про це говорить хоча б той факт, що росіяни переважають українців кількісно, хоча колись українців було значно більше. Завдяки власній плодючості та іншим природним якостям українці не розчинилися серед титульних народів і навіть змогли опанувати великий простір, частини якого в різний час належали різним державам. Коли настав час незалежної України, повсталі на сурогатній державності радянської республіки, то виявилось, що поза її межами опинилися досить великі українські етнографічні території, які для українського народу можуть бути втрачені назавжди. З історичною демографією мало хто знайомий, значно більше людей чуло про «державні» і «недержавні» нації. Такий поділ є розширенням дихотомії Гегеля «історичні»/«неісторичні» нації у його метафізиці історії. При цьому «державні» стоять ніби на вищому рівні (*Грабович Григорій*. 2003, 499). Загалом під «державними» націями розуміються ті, які створили власну державу. З такої точки зору росіяни реально виграють.

Однак, якщо розглядати і порівнювати окремих росіян і українців індивідуально, то часто українець при такому порівнянні виграє. Як приклад можна навести дані про досягнення літунів-асів Червоної Армії, успіх яким забезпечували їхні високі психофізичні якості. Українців серед видатних льотчиків було більше, ніж росіян. Це такі, як перші двічі герої Радянського Союзу Григорій Кравченко, Степан Супрун (загинув буквально у перші дні війни) та Олександр Молодчий (був представлений до третьої зірки), тричі герой Радянського Союзу Іван Кожедуб (лише за 120 вильотів збив 62 німецькі літаки), двічі герой Дмитро Глинка (56 збитих літаків) та інші. У росіян з літунів прославився лише Покришкін, теж тричі герой (59 збитих літаків).

Значення вишколу відоме у військовій історії. Навіть найгірша регулярна кавалерія в Європі завжди перемагала іррегулярну кінноту у відкритому бою, хоча інколи природжений джигіт може протистояти трьом регулярним вершникам. Отож, сила росіян в їхньому вишколі, який забезпечували державні інституції – відомства, наукові і культурні установи, навчальні заклади, формуючи історичну державницьку традицію і самооцінку. Працівники цих інституцій з покоління в покоління зберігають і передають історичну пам'ять нащадкам і їхню важливість для нації визначав міністр іноземних справ України так:

Чого бракує країні й нашій політичній нації? Це реальна розбудова інституцій, які б підтримували державу. У нас люди, українці – багатші й міцніші, ніж сама держава. І від цього ми дуже страждаємо. Вважаю, що підхід, не зорієнтований на побудову і заангажування інституцій, реально на перспективу не працюватиме [Клімкін Павло, 2019].

Державні інститутці є наслідком існування держави, її продуктом. Але яким чином виникають державні формації з людської спільноти у своєму природному стані? Головною прикметою держави є її класова структура, яка розвивається з дихотомії – панівна частина і підлегла. Розвиваючи ідею англійського філософа Гоббса про суспільний договір, його земляк Локк висловлює думку, яку він постійно підкреслює у своїх трактатах про правління, що добровільна погодженість на підлеглість вільних від природи людей виникає через те, що вони з дитинства звикли підкорятися волі батька. Батьки окремих сімейств домовляються про створення суспільства і спосіб організації його життя за певними законами. Таким чином виникають перші держави і їх засновники звичайно зосереджують усю владу в руках одної людини так, як це буває в окремих сімействах (Локк Дж. 1988). У цьому сенсі Вячеслав Липинський має рацію, коли говорить про творення держави і підкреслює потребу у державній аристократії, тобто правлячій державній верстві [Липинський Вячеслав, 1920]. Але для творення держави необхідно, щоби співіснування цих двох класів було мирне, що можливе лише тоді, коли клас підлеглий свідомо визнає свою підлеглість. Говорячи про суперечності між українським класом шляхетськи і козацтвом в часи визвольного руху 1648-

1654 рр. в Україні, В'ячеслав Липинський, бачить причину його поразки саме в них:

Боротьба двох українських класів, ведена в рамках національно чужої їм держави і без тенденції утворити власну державу, мусіла скінчитись для них обох політичним крахом [там же, 84-85].

Процес формування класів у людській спільноті, яка знаходиться у природному стані, є загальним процесом структуризації будь-якої складної системи, що підтримує її існування у конкуренції з їй подібними. У різній формі таку думку можна знайти у багатьох істориків, а Липинський висловив її так:

Диференціація суспільства в міру більше скомплікованого життя, поділ на професії й поділ на стани — це конечний наслідок стихійного економічного процесу [там же, 135].

Диференціація суспільства може заходити так далеко, що його члени будуть мати різні інтереси, які не дозволять їм дійти до спільної думки і це не дозволить їм зберегти взаємний добробут і безпеку.

Нехай буде скільки завгодно людей, але якщо кожен з них керуватиметься лише особистими міркуваннями і прагненнями, то таке суспільство не може сподіватися на збереження і захист ні від спільного ворога, ні від несправедливості, завданої в його межах один одному. Оскільки, маючи суперечливі погляди на те, як краще використати і застосувати свої сили, вони не допомагають, а заважають один одному і взаємною протидією зводять свої зусилля нанівець, то їх не лише може легко підкорити нечисленний, але згуртованіший ворог, а й за відсутності спільного ворога вони ведуть між собою війну за особисті інтереси [Гоббс Томас. 2000, 185].

Отож, умовою виникнення держави є здатність диференційованого суспільства до укладання угоди, при якій підлеглі згідні підкоряються владі панівної верстви в надії отримати захист, що дасть можливість мирного життя без «війни всіх проти всіх». Інакше кажучи, така суспільна угода виникає при добровільному обмеженню індивідуальної свободи при перенесенні природного права індивіду на державу або на визнаного авторитета з кола панівного класу (вождя, князя, короля). Готовність людей на це залежить від наявності певних рис в їхній психології, тому утворення держави залежить також і від психічних особливостей різних народів. Незважаючи на спільне походження, українці і росіяни мають певну різницю в етнічних стереотипах. Ця різниця відбивається у фольклорі обох народів, а також у взаємних оцінках. Західні дослідники відзначають, що є дуже мало відкритих даних про те, як «звичайні» українці дивляться на «звичайних» росіян і навпаки [Piculicka-Wilczewska Agnieszka & Sakwa Richard (Ed). 2015, 38]. Під словом «українці» дослідники мають на увазі громадян України, в цій же роботі буде йти мова про

етнічних українців. Про те, як вони ставляться до етнічних росіян, даних ще менше. Тому певна доля суб'єктивності при розгляді наявних даних неминуча.

До витоків російської державності

В публіцистиці нерідко можна прочитати, що росіяни до українців завжди ставилися з повагою, часто визнаючи їхні переваги. Таку оцінку українцям давали деякі державні діячі Росії у ХІХ ст. У свою чергу, більшість українців інтуїтивно визнає перевагу загальної російської культури, що ми бачимо в добровільній русифікації українців на протязі кількох століть. Держава, крім того, що забезпечує реалізацію природного потенціалу титульної нації, одночасно збагачує його завдяки асиміляції частини підданих з числа інших етнічних одиниць. Русифікації сприяє те, що більшість українців інтуїтивно відчуваючи різницю між собою і росіянами, не вважають цю різницю глибокою, часто навіть її не усвідомлюють. А без усвідомлення різниці між народами боротьба за виживання не матиме вагомих підстав. В результаті складається ситуація описана професором Яновим з Українського Вільного Університету у Мюнхені:

... чисто теоретичне питання соціології окремішності народу та його об'єктивного визначення тісно сполучається вже з чисто практичним – політичним моментом, а зокрема, яке першорядне значення те питання має в застосуванні до українців, яким у міжнародному житті так часто відмовляється просто право на самостійне буття, імпутуючи, що ми є часткою російського народу [Янів Володимир. 1992].

Не піддається русифікації якась частина українців принципово, але переважно сільське населення, яке в ній не бачить переваги, а також та частина українців, яка ставиться до росіян зневажливо. Від них навіть можна почути, що росіяни взагалі не слов'яни, а якесь фінське плем'я. З точки зору здорового глузду так вважати нерозумно, бо зневага до противника не допоможе перемозі. До того ж в тій зневазі проявляється непослідовність мислення, оскільки мова завжди вважається найголовнішою ознакою нації. Але таке визначення ніби не стосується росіян якщо вони мають фінське походження, але ж російська мова все-таки слов'янська.

Другий поширений міф про росіян є в тому, що їхня державність ніби започаткована і базується на татаро-монгольській традиції. Однак забувається, що за шістдесят років до татаро-монгольської навали Владимирське князівство, що виникло значно пізніше київського, швидко досягло такої сили, що змогло організувати союз князів, які пішли походом на Київ, захопили і розграбували його в 1169 році. Союзниками владимирського князя Андрія стали 12 князів, війська яких йшли на Київ з семи кінців Русі [Толочко Петро, 1996, 123]. Фактично після того погрому Київ вже не міг набрати попередньої сили. Чому Андрію Боголюбському вдалося знайти засоби для потужної виправи на визнану столицю? Неможливо повірити, що усі ці 12 князів стали його добровільними союзниками без матеріального заохочення і компенсації

витрат на великий похід. Справа в тому, що основу державності Московії закладали зовсім не татаро-монголи, а англо-сакси, чому нема свідчень в писаній історії, але їхня присутність у Східній Європі була обумовлена розташування прабатьківщини англосаксів, яка було визначена так званім графоаналітичним методом, в ареалі обмеженому річками Прип'ять, Тетерів і Случ [Стецюк Валентин. 1998, 76-78].

З часом англосакси розселилися на великому просторі і отримали політичний досвід ще з часів Скіфії-Сарматії, де вони впродовж довгого часу грали роль політичної верстви, що знайшло відбиток в історичних свідченнях про «царських» скіфів і сарматів. Імена цілого ряду скіфських царів (Спаргапейт, Лік, Гнур, Савлій, Ідантирс), сарматських і аланських вождів, серед яких Аріант, Аріапейт, кілька Ардабурів і Аріфарнів, Атей, Беорг, Гоар, Респондіал, Сайтофарн, Сангібан, Тасій, Еохар добре розшифровуються давньоанглійською мовою (детальніше див. [«Аланы-Англы-Саксы»](#)).

У час Великого переселення народів англосакси, рятуючись від нашествия гунів, мігрували у басейн верхньої Волги, де їхня присутність засвідчена кількома сотнями топонімів, які розшифровуються засобами давньоанглійської мови. Люди, які ніколи не займалися розшифровкою топонімів, познайомившись з незвичними розшифровками, просто їм не вірять, як той герой Чехова, бо «цього не може бути, тому що цього не може бути ніколи». Інші ж можуть думати, що незрозумілі назви можуть бути розтлумачені будь-якою мовою. Так воно буває, коли йдеться про кілька назв, але існують сотні назв, яким переконливе тлумачення досі не знайдене. В тому ж випадку, коли множині топонімів, розташованим скупченнями на невеликій території дається розшифровка однією мовою, то тут вже бере слово теорія ймовірності. Додатково достовірність розшифровок підтверджується розташуванням топонімів. Наприклад, вони можуть концентруватися на дуже маленькому ареалі або утворювати виразні ланцюжки, які відображають шляхи міграцій носіїв тої мови, якою вони розшифровуються. Ще більше переконливими є розшифровки, які підтверджуються історичними або географічними обставинами.

Особливо переконливою є розшифровка назви села **Дидилдине**, в складі міського поселення Видне Ленінського району Московської області при залученні д.-анг. *dead* «мертвий», *ielde* «люди». Сенс назви "мертві люди" добре відповідає існуванню тут місця поховання людей з давніх часів. Поблизу села є курганні могильники імовірно давньоруського часу. У писцових книгах з 1627 року в селі значиться церква в ім'я Іллі Пророка, ветхість якої була відзначена вже в той час. За переказами, на початку XV ст. дружиною Дмитра Донського Євдокією Дмитрівною тут була основана жіноча обитель. При церкві є діюче в наш час відоме в Москві Дидилдинське кладовище, про яке знайдені наступні відомості:

Ще з часів засновниці обителі соборний Вознесенський храм став місцем спочинку осіб жіночої статі царського роду. У соборі знаходилися

могили великих княгинь, дружин царя Івана Грозного, починаючи від Анастасії Романівни і закінчуючи Марією Федорівною – матір'ю убитого в Угличі царевича Дмитра. Тут же знаходилися могили цариць, дружин царів з дому Романових. Останнє поховання датоване 1731 р. Тоді в ньому поховали племінницю Петра Великого (дочку зведеного брата царя Івана Олексійовича) Парасковію Іванівну [[Історическая справка](#) на Офіціальному сайті адміністрації городського поселення Видное Ленинського муніципального району]

Є іншого роду топонімічні свідчення про присутність англосаксів в Росії. Здається найпоширенішим топонімом Росії є **Марково**, число яких сягає сотні. До нього можна додати ще Маркіно і похідні від них. Можна думати, що всі вони походять від імені людини, але таке ім'я не було в народі настільки популярним, щоб відповідні антропотопоніми далеко перевершували інші за кількістю. Наприклад, антропотопонім Матвєєво знайдений всього 20 разів, а від самого поширеного імені Іван – тільки 60. Звичайно, частина топонімів походить від імені Марк, але все-таки невелика, основну ж масу можна порівнювати з д.-анг. *tearc, tearca* "границя", "знак", "округ", "позначений простір". Такі значення слів добре пасують для назв населених пунктів і фонетично бездоганні (суч. англ. *mark* "знак", "границя"). При цьому показово, що ці топоніми заповнюють відсутні ланки в їх ланцюжках і в цілому розподілені серед інших англосаксонських.

Англосакси, перебуваючи на значно більш високому рівні розвитку, ніж місцеві фінно-угорські племена, які не могли не визнавати їхньої зверхності, утворили правлячий клас в різних родоплемінних спільнотах на широкому просторі, але головним чином на території майбутнього Ростово-Суздальського князівства. Це ж вони заснували в такі міста як Муром, Ростов, Суздаль, які теж розшифровуються давньоанглійською мовою (детальніше див. [«Англосакси біля джерел російської державності»](#)). Археологічні дані не дають підстав говорити про збройні конфлікти у середовищі місцевого населення того часу, мирне співіснування двох етносів на одній території свідчить про існування між ними суспільного договору.

Процеси в Центральній Росії в період після появи там англосаксів зробили великий вплив на хід історії в Західній Європі. Протягом VIII-XI ст. події в цілій Європі розвивалися під знаком політичної активності скандинавських вікінгів, морських розбійників і торговців. У Східній Європі вони були відомі під іменем варягів, які здійснювали грабїжницькі рейди, використовуючи розгалужену річкову систему. В той же час для мінової торгівлі з Волзькою Булгарією, розташованої на берегах Середньої Волги і Ками, із Середньої Азії часто навідувалися мусульманські купці. В обмін на хутра соболів, білок, горностаїв, тхорів, ласок, куниць, лисиць, бобрів, козячі і кінські шкури, віск, мед, риб'ячий клей, бобровий струмінь, бурштин вони пропонували предмети розкоші і срібло.

Для місцевих жителів, переважно фінно-угорської етнічності такий товар не представляв великого інтересу, але ціну йому в Європі добре знали варяги,

які дісталися Волги і проявили тут надзвичайну торгову активність. Посередниками і учасниками в цій торгівлі стали англосакси, які завдяки своєму політичному досвідові взяли під контроль фінські племена у межиріччі Волги і Оки. Серед іншого вони постачали на ринок також невольників з числа аборигенів, які в Середній Азії користувалися в той час великим попитом.

Наскільки масштабний характер мала торгівля рабами можна судити за словами арабського мандрівника і одночасно дипломата ібн Фадлана, який указував, що руси, прибуваючи в Булгарію, традиційно мали віддавати від кожного десятка рабів «одну голову» місцевому царю. З цього можна зробити висновок, що загальна кількість невольників, яких проводили з кожним караваном русів, могло становити сотні. Торгівля рабами пов'язана з логістичними труднощами, тому їх придбання скандинавськими купцями мало відбуватися в найближчій від Булгарії місцевості. Ростов і Суздаль, майбутні центри князівства, не розташовані на основних торгових шляхах, тому в основі їхнього піднесення очевидно лежала саме работоргівля. Місцеві князівки-англосакси поставляли варягам рабів в порти на Оці і Волзі в період розквіту торгівлі з країнами Арабського Халіфату. Одночасно, вони забезпечували вікінгів провіантом і плавзасобами на тривалі мандри, що теж давало значні прибутки.

Завдяки такій торгівлі варяги забезпечили приплив величезного капіталу в Скандинавію у вигляді куфічних срібних дирхемів країн Халіфату [Сойер Питер, 2002, 14]. Пунктом розподілу срібла була Бирка, розташована на острові Меларен неподалік від Стокгольма. Доставка срібла з Булгарії до Швеції здійснювалася різними шляхами, деяким з яких віддавалася перевага з різних причин. Серед усіх торговельних магістралей того часу, які пов'язували Європу з Азією, особливо виділяється Великий волзький шлях, якому надається "видатне геополітичне, культурне, транспортно-торгове, міжнародне та міждержавне значення". На ньому експортно-імпорتنі операції приносили торговцям надзвичайні прибутки, що досягали 1000 % [Кирпичников А.Н. 2006, 34]. Велика частина торговельного капіталу у вигляді куфічних срібних дирхемів залишалася і в руках англосаксів.

Уяву про масштаби цього капіталу можуть дати знахідки скарбів, які потрапляють в руку археологів навіть в наші часи. Зокрема відомий скарб куфічних монет вагою до 40 кілограм у Муромі, три скарби були знайдені в селі Тимереве Ярославської області, були знахідки срібних виробів в підмосковному селі Пенягіне, навіть назва якого свідчить про його колишнє багатство – д. англ. *raepæg* «монета, гроші». Дослідження Тимерівського археологічного комплексу дали підстави для такого висновку вчених:

Концентрація найбільших для IX століття скарбів арабського срібла, знахідок предметів побуту, зброї і прикрас імпортного походження, велика площа поселення, багатоетнічний склад його населення дозволяють зробити висновок, що Тимерево було ключовим торговельно-ремісничим і військово-адміністративним пунктом на Балтійсько-Волзькому шляху. Початок функціонування Тимерево відноситься до третьої чверті IX століття, про що

свідчать скарби, перші поховання могильника та ранні комплекси поселення. З включенням території Ярославського Поволжя до складу Давньоруської держави Тимерево, враховуючи наявний потенціал, могло зайняти позицію опорного пункту князівської влади на місцях - цвинтаря і одночасно опорного пункту для подальшого освоєння фінно-угорських земель, яке в масовому порядку почалося в другій половині XI століття переселенням селян-землеробів вже за допомогою формованої феодальної [Седых В.Н. 2007, 5].

Але справжнім адміністративним центром Волго-Клязьминського межиріччя як ядра майбутнього Ростово-Суздальського межиріччя був Ростов, розташований на березі озера Неро, неподалік якого лежить Сарське городище, середня частина якого, обнесена валами, займала площу 8000 кв. км [Седов В.В. 2002, 390].

Озеро Неро і Сарське городище.

Карта на основі Google map. Фото з сайту [Исторические записки](#)

З озером Неро треба пов'язувати інформацію арабського вченого Ібн Русте (приблизно 930-ті роки), який використовував свідчення Ібн Фадлана:

Що ж стосується ар-Русії, то, вона знаходиться на острові, оточеному озером. Острів, на якому вони (руси) живуть, протяжністю в три дні шляху, покритий лісами і болотами, нездоровий і сирий до того, що варто тільки людині ступити ногою на землю, як остання трясеться через велику кількість в ній вологи. У них є цар, званий хакан русів. Вони нападають на слов'ян, під'їжджають до них на кораблях, висаджуються, забирають їх у полон,

везуть в Хазаран і Булкар і там продають. Вони не мають риллі, а харчуються лише тим, що привозять із землі слов'ян [цитуються в перекладі з російської за Кузьмин А.Г. 1986, 566].

Ібн Руста говорить про русів і слов'ян, але етнічність і тих, і других в сучасному розумінні може бути помилковою. Русами місцеве населення могло називати як варягів, так і близьких їм за мовою англосаксів, а слов'ян на Волзі в той час ще не було. Фактично арабські вчені часто говорять про відмінний від русів народ "сакаліба", під яким дослідники розуміють слов'ян, але так вони цілком могли узагальнено називати тубільне населення.

На приведеній вище карті видно, що на озері Неро є півострів, який на часи Ібн Фадлана, враховуючи природний процес обміління озер, був островом. Роль Ростово-Суздальського князівства в історії державотворення Росії оцінюється дуже високо:

Спеціальна історія Ростово-Суздальській землі займає дуже чільне місце в загальній історії Росії, має дуже важливе значення для з'ясування нашого історичного життя. В землі Ростово-Суздальській утворилося й зміцніло молодше з трьох племен нашого народу, плем'я великоросійське, яке зібрало і згуртувало Руську землю і створило могутню Російську державу [Корсаков Д. 1872 1].

Однак російські історики, зокрема, В.О. Ключевський не бачать чіткої відповіді на питання, на якому ґрунті виросла нова верхньоволзька Русь [Ключевский В.О. 1956, 272]. Якщо ж погодитися з тим, що найбільш стародавні міста цього регіону були засновані англосаксами, то доводиться думати, що саме вони і закладали тут основи державності, об'єднавши під своїм пануванням розрізнені тубільні племена, хоча на час розквіту Володимиро-Суздальського князівства вони повинні були бути повністю асимільовані місцевим населенням, очевидно, більш численним.

Очевидно, як Ростов, так і Муром були адміністративними центрами панівного племені, верхівка якого зосередила в своїх руках чималий капітал, зароблений на торгівлі хутром і невільникими з числа корінного населення. Ідентифікуючи мешканців цих міст з англосаксами, можна припускати, що вони не тільки співпрацювали з варягами на торговій ниві, але і приєднувалися до них під час кількох походів на Візантію по Дніпру через Київ, хоча для варягів цей напрямок не був занадто привабливим:

До кінця епохи вікінгів діяльність Київської Русі мала дуже невелике значення для Скандинавії, якщо воно взагалі було; для останньої найважливішим ринком був ісламський Схід. Мусульманські купці прибували з земель, незвичайно багатих сріблом, і закупували на ринках Болгарії найрізноманітніші північні товари [Сойер Питер. 2002, 265].

Туманні спогади про місцеву верхівку містяться в російських легендах і билинах, зокрема, про боярина Стефана Кучку, який володів Москвою до Юрія Довгорукого, або про богатиря Чурила Пленковича. Им'я Кучки можна пов'язувати з д.-англ. *suc, swic* "живий, сповнений життя", а Чурила з д.-анг. *ceorl* "чоловік, селянин". Про обох історичних відомостей не зберіглося, але про їхню роль в історії краю говорять численні топоніми Чурилове і Кучкове (Москва спочатку теж називалася Кучкове). М.Н. Тихомиров вважав, що великий рід Кучковічей був згуртованою силою в цьому краї і залишив про себе пам'ять в народних переказах аж до ХІХ ст. (Тихомиров Михаил. 2003, 35). Ця пам'ять відбиває неприязнь місцевого, так званого земського боярства до чужої князівської влади Рюриковичів.

Формування впливового в місцевому середовищі стану земського боярства вимагало тривалого часу, тому його коріння повинні сягати глибоко в історію. Про заснування Ростова не зберіглося жодних переказів, але до часу Юрія Довгорукого, місто вже називався *великим*. Цей факт і саме заснування Ростова в лісовій глухомані, удалині від водних шляхів викликає подив (Корсаков Д., 1872, 61-62, 79). У період з 913 по 988 р. про землю Ростовську в літописах згадок немає, але можна припустити, що срібна криза, що почалася в другій половині Х ст., поклала край процвітанню Ростова і Суздаля. З цією кризою був закінчений період первісного нагромадження капіталу, який був зосереджений в руках боярства і якому треба було знайти застосування з використанням місцевих ресурсів і наявної інфраструктури. Така можливість випала після входження Ростово-Суздальській землі до складу Київської держави.

Завдяки тісним торговим і культурним відносинам з Візантією, які почалися після хрещення Русі в 988 році, Київ отримав досвід державного будівництва і розвитку національних традицій. У Києві встановлюється династичне правління людей «готових конвертувати економічну перевагу в політичне панування» [Толочко Алексей, 2015, 314]. У цьому сенсі область Верхньої Волги, яка була, за висловом С.М. Соловйова, «державним ядром» Росії, виявилася підготовлена якнайкраще. Маючи намір встановити панування у новознайденій землі, Ярослав Мудрий, поставлений своїм батьком Володимиром Великим на княжіння в Ростові (988-1010), в якості опорних пунктів закладає на Волзі місто Ярославль, а на Клязьмі – Володимир. Неприйняття прибульців місцевої племінною знаттю привело до так званим «повстань волхвів» 1024 р. і 1071 р. Зазвичай під волхвами розуміються якісь жерці або чарівники у відповідності зі значенням д.-рус. *вълхвъ*. Подібні слова присутні в південнослов'янських мовах, предки носіїв яких проживали в ареалах лівого берега Дніпра. У західнослов'янських мовах, сформованих на Правобережжі, такого слова немає, тому воно не є загальнослов'янським, але його етимологія спірна.

Чаклуни, чарівники і всілякі віщуни і знахарі були рідкісним явищем серед звичайних людей, в той час як волхви мали бути численними. Відповідно до літописів під час повстання 1024 року волхви вбили безліч простого люду, здебільшого жінок, а й чоловіків теж. Не могла це зробити жменька повстанців, та й не чуклунська це справа піднімати повстання. І. Фроянов приходять до

висновку, що "етнічна належність учасників подій 1024 р. не піддається точному визначенню" [Фроянов І.Я. 2014, 91]. Він не знав про присутність англосаксів в Суздальській землі, інакше б прийшов до висновку, що волхвами, тобто "вовками" називала себе англосаксонська знать, якщо взяти до уваги д.-анг. *wulf*, анг. *wolf* "вовк". За свідченням Геродота, існувало повір'я, нібито неври, яких ми пов'язуємо з англосаксами, один раз на рік перетворювалися на вовків. Тому за ними могла закріпитися назв "волф", яке слов'яни вимовляли як "волхв".

З літописів неясно, як закінчилися ці повстання, але великих змін в регіоні не ставалося, поки свою активність не проявив тут Юрій Довгорукий, закладаючи міста, серед яких були Переславль-Залеський, Юр'єв Польський, Дмитрів та інші. Його справу продовжив Андрій Боголюбський, який зміцнився на князюванні в 1155 році після захоплення влади батьком в Києві. Будівництво вимагало грошей і немає іншого пояснення, ніж те, що воно забезпечувалося капіталом, накопиченим місцевим боярством в добрі давні часи. Особливо вражає багатство християнської архітектури, що зберіглося в описах літописців. Велика кількість золота в декоративному оздобленні Успенського собору у Володимирі вражало сучасників і змушувало порівнювати будівлю з храмом Соломона [Плугин В.А. 1989, 27]. Абсолютно ясно, що жадібний Довгорукий і його син добували кошти на будівництво й оздоблення храмів шляхом експропріації у власників, інших можливостей у них просто не було.

Важливим свідченням для нашої теми є факт участі в будівництві Успенського собору у Володимирі архітектора і німецьких майстрів, які надали собору риси романського стилю, що на Русі з'явилися вперше (церква Пантелеймона у Галичі, в якій теж присутні романські риси, була побудована на кілька років пізніше). За свідченням В.Н. Татищева архітектор разом з посольством був присланий Андрієві Боголюбському імператором Фрідріхом I Барбаросою [Заграевский С.В. 2013, 184–195]. Також є припущення, що між імператором і великим князем існували приязні відносини, що виразилися, зокрема, в обміні подарунками. Такі відносини є великою історичною загадкою і рішення її може бути в тому, що контакти з імператором могли бути встановлені завдяки присутності в князівстві англосаксів. Не виключено також, що у німецькому посольстві могли бути присутні військові спеціалісти, які допомогли князю організувати воєнну операцію проти Києва, де княжив у той час великий князь Мстислав:

У 1169 році проти Мстислава виступило 12 князів, котрі йшли з семи кінців Русі – всі Ростиславичі, Олег і Ігор Святославичі, Гліб Юрійович, Володимир Андрійович та ін. За повідомленням Никонівського літопису, до сил руських князів приєдналися "половецкие князи с половцы и угры и чехи и ляхи и Литва и многое множество воинства совокупша идоша к Киеву" [Толочко Петро . 1996, 123].

Після тривалої облоги Київ був взятий і розграбований, що дало початок його подальшому занепаду. Історики не знаходять видимих причин такого

організованого походу з метою знищення столиці князівства, яке не могло бути ворожим абсолютно для всіх його близьких і далеких сусідів. Об'єднання різнорідних сил можна пояснити лише наміром Андрія Боголюбського, якій тільки один мав достатні кошти для організації і матеріального забезпечення всієї цієї грандіозної витівки. Падіння Києва російський історик С.М. Соловйов назвав "подією величезної важливості, подією поворотною, від якої історія приймала новий хід, з якого починався на Русі новий порядок речей" [Соловьев С.М. 1960. Том II, глава 6]. Боголюбський сам не став княжити в Києві, а посадив на князювання свого молодшого брата, ставши таким чином засновником нової держави.

Поразка Києва у боротьбі з північним противником була обумовлена відсутністю економічних зв'язків між столицею і місцевим населенням:

... вплив Києва не пішов далі і глибше торгівельно-водних шляхів, не зачепив глибини народного життя, і інтернаціональне місто, не створивши великої держави, упало, як тільки загальна ситуація підірвала значення того шляху, на якому він зріс, а династія цього міста до самої татарської навали так і не вийшла в цілому з ролі конкурентів печенізьких і потім половецьких ханів [Пархоменко Вл.А. 1924, 113].

На відміну від Київщини економіка Ростово-Суздальської Русі продовжувала розвиватися інтенсивно і екстенсивно.

Розбудова російської держави

Територія Ростово-Суздальського князівства була простора і розширювалася далі. Для будівництва нових міст були потрібні додаткові робочі руки і вони притягалися владою як вільні поселенці, що сприяло також розвитку сільського господарства і обробної промисловості. Татищев писав, що Юрій Довгорукий збирав людей звідусіль, але в основному з півдня і надавав їм чималу позику та забезпечував іншу допомогу [Корсаков Д. 1872, 76]. Ніяких відомостей, звідки він брав гроші, в літописах не збереглося, але його наступники, очевидно, користувалися тими ж джерелами.

Так поступово будувалося і набирало силу Велике князівство Владимирське і в основі його успіху лежала підприємницька традиція і капітал, англосаксів, що оселилися тут колись, але вимушених згодом шукати нового щастя десь в іншому місці. Діяльність Андрія Боголюбського, яка потребувала кошти для подальшого містобудування та ведення активної зовнішньої політики, викликала нове невдоволення "вовків", і зокрема, з роду Кучковичей. Їх боротьба з князем закінчилася його вбивством у 1174 р. За повідомленням Інституту археології РАН 2015 року під час реставрації Спасо-Преображенського собору в Переславлі-Заліському на стіні храму був виявлений список з 20 імен учасників вбивства князя. Однак прочитати вдалося лише кілька, серед них – зять князя Петро Кучків, його брати Амбал і Яким

Кучковичи і якісь Івка, Петрко і Стирята. Нехристиянські імена можуть бути англосаксонськими. Принаймні останнє з них можна пов'язувати з д.-англ. *styria* "осетер" або *styrían* "рухати, збуджувати, гнати".

Через два роки після вбивства велика частина змовників була страчена і це не заповідало примирення між владимирською князівською владою і англосаксами, котрі продовжували мати великий вплив в Суздалі і Ростові. Можна припускати, що, побоюючись подальших утисків і не маючи можливості протистояти зростаючому Владимиру, ватажки англосаксів визнали за краще відвести більшу частину одноплемінників за Урал, (див. далі Освоєння Сибіру і Далекого Сходу англосаксами). Та частина, що залишилася, швидко асимілювалася серед слов'ян, але завдяки законам еволюційної психології певні особливості суспільної поведінки англосаксів все-таки були передані московитам і теж зіграли свою роль в становленні російської державності. Таким чином, Московія отримала англосаксонську традицію в спадок як стартовий капітал, і в прямому і непрямому значенні слова. Саме англосакси, усвідомлюючи залежність політики від капіталу, заклали принцип державного скопидомства, який супроводжував всю історію Росії і описаний С.М. Соловйовим такими словами:

Іноді бачимо ми, як цілі покоління протягом багатьох і багатьох років важкими трудами нагромаджує великі багатства: син додає до того, що було накопичено батьком, онук збільшує зібране батьком і дідом; тихо, повільно, непомітно діють вони, наражаються на нестатки, живуть бідно; і ось нарешті накопичені кошти досягають великих розмірів, і ось нарешті щасливий спадкоємець працьовитих і ощадливих предків починає користуватися багатством, що дісталось йому. Він не марнує його, навпаки, збільшує; але при цьому спосіб його дій за самим обсягом коштів відрізняється вже великими розмірами, стає гучним, видимим, звертає на себе загальну увагу, бо має вплив на долю, на добробут багатьох. Честь і слава людині, який так розсудливо вмів скористатися засобами, які йому дісталися; але при цьому чи мають бути забуті скромні предки, які своїми працями, ощадливістю, нестатками доставили йому ці кошти? [Соловьев С.М. 1960, Книга III, 7].

Така державницька ощадливість зробилася традицією в російській історії і вона відповідала законам державотворення. Узагальнюючи позитивний історичний досвід ведення економіки різними государями, Нікколо Макіавеллі, приходять до висновку, що опорою держави разом з добрими законами і доброю армією має бути добре відрегульована фінансова система з суворим режимом економії [Долгов К. 1982, 26]. Російська держава саме так і будувалася.

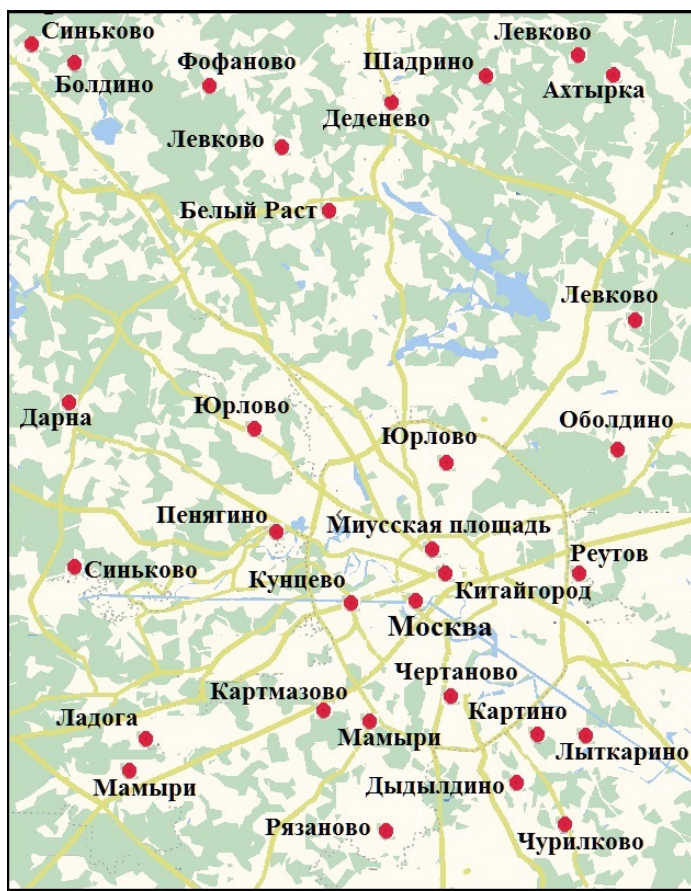
Коли монгольська армія з 1237 до 1240 року почергово завоювала усі руські князівства, хан Батий, виходячи з реальної оцінки їх сили, визначив

старшим серед усіх князів владимирського Ярослава Всеволодовича і передав йому також Київське князівство. По монгольській навалі по всій Русі почалася боротьба окремих удільних князівств за ханський ярлик на велике князювання. Київське князівство переживало подальший занепад і в цій боротьбі шансів не мало, тому фактична столиця Русі перемістилася спочатку у Владимир, а пізніше до Москви. Причина поступового піднесення Москви є певною загадкою:

Те угруповання феодальних осередків, якому судилося стати на місці городових волостей XI - XII століть і яке отримало назву великого князівства, пізніше держави Московської, наростала повільно і непомітно: і коли люди XVII століття опинилися перед готовою начорно будівлею, їм важко було відповісти на питання : хто ж почав її будувати? [Покровский Михаил. 2002, 126].

Розгадка криється в економічному зростанні Москви, що досить давно почали визнавати такі російські історики як В.Й. Ключевський, І.Є. Забелин, М.М. Покровський. Цьому сприяло розташування Москви на перехресті старого торгового шляху в Булгарію і нового з Новгороду в Південну і Східну Русь, а також природні умови околиць, які здавна притягували мігрантів і обумовили постійне зростання кількості тутешнього населення:

Направду Московська місцевість представляла в ті часи багато сільських зручностей для розвитку широкого сільського господарства. Так званий Великий Луг Замоскворіччя, що лежить проти Кремлівської гори, доставляв велике пасовище для худоби і особливо для княжих кінних табунів. Окружні луки і поля, що перетиналися річками і струмками, служили славними угіддями для хліборобства, городництва і садівництва, не кажучи вже про густі сінокоси. Немає сумніву, що прилегле до Кремлівської гори Кучкове поле було вкрите ріллею [Забьлін Иван. 1905, 4.]

Очевидно подібні умови існували на досить широкому просторі, бо довкола Москви ми спостерігаємо найбільшу щільність найдавніших населених пунктів, багато з яких були засновані ще англосаксами (див. на мапі нижче).

Білий Раст – д.-анг. *raest* «відпочинок, спокій».

Болдине – д.-анг. *bold* «будинок, житло».

Дарна – д.-сакс. *darno*, д.-анг. *darninga* «таємний, скритий».

Деденева – д.-анг. *dead* «мертвий», *eanian* «ягнитися, котитися».

Картине – д.-анг. *ceart* «пустище, необроблена громадська земля».

Картмазове – д.-анг. *ceart* «пустище, необроблена громадська земля», *māga* «син, нащадок», або *tağa* «потужний, сильний».

Китайгород – д.-анг. *ciete* «халупа, буда»

Кунцеве – д.-анг. *супса* «в'язка, пучок».

Ладоба – д.-анг. *lađu* «запрошення», д.-сакс. *-gā*, д.-анг. *-gē* «місцевість».

Левково – д.-анг. *lēf* «слабий», *sofa* «халупа, хата».

Литкарине – д.-анг. *lyt* «маленький», *carr* «камінь, скеля».

Маамири – д.-анг. *tamor(a)* «глибокий сон».

Москва (в літопису Московь або Московь) – д.-анг. *mos* «болото», *sofa* «халупа, хибара».

Міуси, історичний район Москви – д.-анг. *mēos* «мох, болото».

Оболдине – д.-анг. *bold* «будинок, житло».

Охтирка – д.-анг. *æfter* «за, через», д.-сакс. *-gā*, д.-анг. *-gē* «місцевість».

Пенягине – д.-анг. *pæneg* «монета, гроші».

Реутов – д.-анг. *reotan* «плакати, жалітися».

Синькове – д.-анг. *sinc* «скарб, багатство».

Фофанове – д.-анг. *fā* «пістрявий», *fana* «тканина, хустка».

Чертанове – д.-анг. *ceart* «пустище, необроблена громадська земля».

Чурилково – д.-анг. *ceorl* «чоловік, селянин», англ. *churl* «грубіян, селяк».

Шадрино – д.-анг. *sceard*, д.-анг. *sceader* від *scead* «тінь, захист, охорона».

Юрлово – д.-анг. *eorl* «шляхетна людина, воїн».

Не менше, ніж економіка, формуванню ядра майбутньої держави довкола Москви сприяла церква як істинно державницька інституція:

Раніше, ніж московський князь став називати себе царем і великим князем всієї Русі, давно вже був митрополит всія Русі: церковне об'єднання Росії на кілька століть старше політичного [Покровский Михаил. 2002, 152].

Отож, українці почали програвати росіянам ще тоді, коли Київська митрополія у 1299 році була перенесена у Владимир, а пізніше до Москви. І ще один фактор, також пов'язаний з Церквою, забезпечив ідеологічне підґрунтя Російській державі на довгі віки. У 1453 році турки захопили Константинополь і цей факт «відкрив перед політичною фантазією московських богословів позитивні перспективи незвичайної широти і грандіозності» [там же, 156]. На їхню думку центром православ'я мала стати Москва. Так виникла знаменита теорія «Москва – третій Рим», за якою цар Іван Грозний походив з роду

римського імператора Августа. Варіанти цієї теорії сформували риси національної гордості росіян, окремі з яких існують у них досі.

На початку XVII ст. Московська держава переживала тривалу і тяжку політичну кризу. На царський трон було кілька претендентів, він переходив з рук в руки. Польсько-литовські війська захопили були Москву, цар на той час Василій Шуйський був взятий у полон, а на трон посаджений син польського короля Сигизмунда III Владислав. Збереження російської державності після усіх тих перипетій є певною загадкою. В російській історії її рятівниками впевнено називають невідомих до тих часів двох людей - одного з нижегородських земських старостів Мініна і дрібного князя Пожарського. Під їхнім проводом польські війська були розбиті в кількох битвах і таким чином з'явилася надія на порятунок. В основі успіху лежали великі гроші, за які було найняте численне військо, в ряди якого за добру винагороду перейшли також деякі польські військові частини. Гроші вдалося зібрати і добровільно, і примусово з нижегородського населення, яке мусило віддавати на потреби війська до одної третини свого майна. Устам Мініна, який взявся за матеріальне забезпечення війська, приписуються такі слова на одному із зібрань нижегородців:

Захочемо допомогти Московській державі, так не пошкодуємо маєтку свого, не пошкодуємо нічого, двори продавати, дружин і дітей закладати і бити чолом - хто б заступився за істинну православну віру і був у нас начальником... Я убогий з товаришами своїми, всіх нас 2500 чоловік, а грошей у нас в зборі 1700 рублів; брали третю деньгу: у мене було 300 рублів, і я 100 рублів в збірні гроші приніс; то ж і ви все зробіть [Соловьев С.М. Том 8. глава 8].

Гроші були зібрані звичайно не малі і дуже сумнівно, що необхідну суму забезпечив тільки простий люд. Судячи із загального перебігу подій не поскупилося і боярство, яке консолідувалося в ім'я збереження державності і обрало царем Михайла Федоровича Романова. В російській історії події цього Смутного часу характеризуються як період всенародного підйому і в подальшому в яскравих фарбах вони використовувалися для виховання наступних поколінь. В такому поданні не обійшлося без перебільшення, але готовність широких мас населення укласти суспільний договір для збереження держави, безперечно, була.

Бездержавність

Виникає питання – чому українці по монгольській навалі не змогли зберегти власну державу, в той час як росіяни її зберегли і пізніше врятували у скрутний момент?

Шукаючи відповіді на це питання, мусимо визнати, що ще до нашестя Андрія Боголюбського у Київській державі почався небезпечний період, який позначився відсутністю авторитетного князя:

За підрахунками Степана Томашівського, у Києві між 1146 та 1246 рр. правителі мінялись 47 разів; повертаючись по кілька разів на престол, тут правили 24 князя, причому 35 князів тривало менше року кожне [[Яковенко Н.М. 2005, 43].

Причиною такого становища очевидно була взаємодія різних внутрішніх і зовнішніх факторів. Однак можна думати, що остаточний удар по Києву після пограбування Андрієм Боголюбським завдала не татарська навала, а падіння Візантійської імперії під ударами хрестоносців у 1204 році, фінансованих венеціанськими купцями. З того часу Венеція взяла усю торгівлю Європи у свої руки і кружний шлях «з Варяг у Греки» втратив своє значення. Між тим, другим за чисельністю класом міського населення були купці [там же, 52]. Уся економічна політика Києва, основана на транзитній торгівлі з Константинополем, зайшла у глухий кут. Власних товарів на експорт у Київському князівстві було обмаль в наслідок натурального господарства, яке панувало в тодішніх українських селах. Практично вони не мали економічних стосунків зі столицею і продовжували вести своє життя патріархальним способом:

... старе племінно-землеробське село ('смерди') жило своїм відособленим життям, не розуміючи чужого міста (Києва – В.С.), ні, переплітаючи своїх інтересів з міськими і часом вороже проти нього виступаючи [Пархоменко Вл.А. 1924, 113].

В другій половині XIII ст. по татарському погромі у 1240 році в Києві вже не було князів і, відповідно, сильної влади, а основна маса населення князівства перетворилася фактично в етнографічну масу. Татари встановили для мешканців Київщини натуральні повинності – постачання зерна, волоних шкір, не більше [Покровский М.Н. 1933, 114-115]. Держава була втрачена, її побудову треба було починати з нуля і роль будівничого мала взяти на себе певна людина:

Гегель вважає, що всі держави були засновані завдяки підвищеній силі великих людей. Велика людина має в своїй зовнішності щось таке, завдяки чому інші коряться їй всупереч власній волі. Їх безпосередня чиста воля є її воля. Перевага великої людини полягає в тому, щоб знати і висловлювати абсолютну волю [Долгов К. 1982, 21].

З цього висловлення випливає, що засновник держави має мати не тільки силу, але поєднання сили і знання в одній особі буває рідко. Частіше сильний провідник має розумного радника або вчителя, такого, яким, наприклад, був для Олександра Македонського Аристотель.

Значення особистості для заснування держави подає історія Литви. На час занепаду Києва такою ж етнографічною масою, як українці, були також і білоруси, литовці, ятвяги, жмудь та інші найближчі племена:

Литовська група племен, зайнявши глухий кут в басейнах Німана й Двини, взагалі припізнала ся в своїм розвою в порівнянню з иньшими індоевропейськими народами, і спеціально спізнала ся дуже в політичній еволюції. До XIII в. ми у литовських племен не знаходимо слідів якоїсь міцнішої й ширшої політичної організації, і се було причиною пасивної ролі литовських племен супроти тих політичних організацій, які розвивали ся наоколо них [Грушевський М. [Том IV. Розділ I. Стор. 1](#)].

Такі етнографічні маси проходять природний процес структуризації і в їхньому середовищі формується нобілітет з числа осіб, які мають відповідні фізіологічно-психологічні властивості. У особистій боротьбі між окремим нобілями на першу роль виходить людина яка очолює окрему етносоціальну одиницю, яка може зростати кількісно і просторово. Це і є та «політична еволюція», про яку писав М. Грушевський. Українці на той час вже мали би пройти таку еволюцію, але насправді Київська Русь як держава їм такої можливості не дала. Після занепаду Києва українці залишалися такою самою етнографічною самою, як і литовці. Однак литовська держава виникає саме тоді, коли українці втрачають її в ході політичних процесів, які Грушевський малює так:

Князі як швидко розлетіли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетіли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-словянських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завязтість [Грушевський М. [Том II. Розділ III. Стор. 10](#)].

В Литві в силу інших обставин політичний процес мав інший результат в силу того, що в суспільстві знайшлася необхідна сильна людина:

За зміцненне своєї власти боров ся Мендовг до смерти, поборюючи змагання князів до самостійности, а племен — до політичної окремішности, та дбаючи про розширенне своєї власти й перетворенне її в безпосередню власть над всіми литовськими землями...

Результати сеї діяльності Мендовга дають себе відчувати уже від 1230-40-хх. рр. Уже тоді виступає він на зверх як головний репрезентант Литви; а иньші князі, які ще задержали ся, сходять на другий плян, або виступають в ролі його підручників. З сього ж часу маємо вказівки на розпросторенне власти Мендовга також над сусідніми дрібними князівствами в т. зв. Чорній Русі — в басейні Німана [Грушевський М. [Том IV. Розділ I. Стор. 1](#)].

На заході України своєю активністю Міндовгу дорівнював Данило Галицький, який вів з ним постійну боротьбу, але об'єднати під своєю владою цілу Україну він не зміг, а в Київській землі подібної фігури не знайшлося. Для порівнювання особистих якостей Міндовга і Данила ми не маємо даних, але

обставини були не на користь останнього, бо перебував під зверхністю і тиском ординського хана. Мати сусідом сильну державу було не в інтересах татар. Литва ж була для них недосяжною, тому там процес державотворення розвивався успішно, незважаючи на періоди взаємного поборювання місцевих князів. Не було великих труднощів для литовських князів поширювати свою владу і на українські землі:

При роздробленню Київської землі на дрібні громади, без князів, або з князями дрібними, позбавленими сили, підбити їх свому впливу було так легко, що не вимагало ніякого напруження. [Грушевський М. [Том IV. Розділ I. Стор. 11](#)].

Ще перед часами і в часи Гедиміна, коли участь татар у політичному житті Східної Європи ставала все меншою, українські землі одна за одною переходили в залежність від Литви:

Київський князь, зістаючи ся de jure ще васальом татарським (він має при собі й татарського баскака), стояв уже, очевидно, в сфері політичного впливу в. кн. Литовського.

... Гедимин в початках свого князювання силоміць, оружно підбив собі цілу Київщину: він іде на Волинь і підбивши володимирського князя, забирає володимирське князівство; потім іде на Луцьке князівство і забирає його також; на другий рік іде походом на Київщину й забирає Овруч і Житомир [там же].

Очевидно такі успіхи Гедиміна були тимчасовими, бо остаточне зайняття литовцями Києва датується 1362 роком. Так чи інакше, започаткована у Києві державницька традиція була якщо не втрачена, то докорінно змінила свою суть:

В особі литовського великого князя Київщина отримала дуже сильного сюзерена, від якого, в разі потреби, можна було чекати підтримки, але який, як і всякий феодалний сюзерен, у внутрішні справи своїх васалів не втручався [Покровський М.Н. 1933, 115].

Таким чином, жодної дискримінації з боку литовської влади щодо руського населення і православної віри у Литві не було. Не зважаючи на те, що Литва у 1385 році пішла на унію з Польщею і разом з тим прийняла католицизм у римському обряді, православне духовенство, не зважаючи на спроби польського кліру, не було обмежене в правах. Менша кількість православних архієреїв у порівнянні з католицькими у «громадській раді Литви» пояснюється тим, що католицизм вже встиг зробитися престижною вірою для заможних, а православ'я притримувався простий люд, з якого і рекрутувалися православні священники [там же].

В склад Великого князівства Литовського входили Київське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Подільське князівства. В них правили удільні князі з

династії Гедиміновичів в «доброму порозуміння з руською знаттю». При цьому у великому князівстві русини складали близько 90 % усього населення [Яковенко Н.М. 2005, 43]. Руська знать мала сформуватися ще за часів Київської Русі, але цього виявилось замало, щоб утворити власну руську державу. Очевидно не було серед неї готовності до створення необхідного для цього суспільного договору. Навіть не був використаний слушний момент позбутися залежності від Литви після смерті Вітовта у 1430 році, коли почався період боротьби за владу у князівстві, яке на той час уже було поєднане з Польщею династичною унією.

Що ж стосується Галицько-Волинського князівства, то в подіях його історії активну роль грало боярство, яке, судячи з тогочасних подій, не стало на шлях державотворення, необхідність в чому мали би мати при потребі самозбереження:

Звідси й потреба в державному Левіафані, здатному покласти край війні кожного з кожним і забезпечити людям безпеку, певні права і певні свободи - але вже тільки як власним підданцям, що колективно визнали його верховну владу над собою і в процесі його спільного творення перетворюються й самі, набуваючи ознак нового громадянського й соціального стану [Гоббс Томас. 2000, 8].

Однак розуміння самозбереження може бути різним. Це може бути як збереження життя, так і способу існування. Данилові Галицькому вдалося приборкати свавільне галицьке боярство, очевидно при його правлінні не існувало для боярства потреби самозбереження, але могла бути можливість втрати життя якомусь зі свавільних бояр. У цьому була мудрість правління Данила. Після його смерті між Галичиною і Волинню відбувалося суперництво за першість в єдиному князівстві, яке формально залишалось васалом Золотої Орди, але реально в політику князівства втручався лише правитель західного улуса Ногай в останній чверті 14-го ст. Вести цілеспрямовану державницьку політику заважали постійні ускладнення з сусідами – Польщею, Литвою, Угорщиною. Наступник Данила син Лев не мав дипломатичного хисту, покладався лише на силу зброї, вступаючи в союзи з колишніми противниками. Відносний спокій князівстві настав після його смерті, коли до влади прийшов син Юрій і були втрачені деякі землі прилучені до того землі. Про правління Юрія маємо небагато відомостей, навіть викликають сумніви його королівський титул, а рік смерті так залишається невідомим, що виглядає досить дивним для держави у центрі Європи. Однак визначною подією його правління було заснування у 1303 році Галицької митрополії у відповідь на перенесення осідку Київської до Владимира.

Так само мало відомо про синів Юрія – Андрія і Лева, які загинули за невідомих обставин приблизно у 1323 році. Кілька кількох років непевності волинські бояри посадили на князівство Болеслава Тройденовича, сина мазовецького князя. В черговий раз державні справи визначило втручання бояр

– князя, охрещеного під іменем Юрія було отруєно. Фактично після цього Галицько-Волинське князівство припинило існування – Галичина перейшла в руки Польщі, а Волинь – Литві.

Династична унія між Польщею і Литвою мала своє продовження в Унії Любінській (1569), яка завершила політичне з'єднання польської і литовсько-руської держав. Ця подія у значній мірі змінила розклад сил у Європі:

Перетворення династичного зв'язку, закладеного Кревським актом 1385 р., на реальну федерацію мало без перебільшення епохальне значення для польського, литовського, білоруського та українського народів, доля яких віднині пов'язувалася з новоствореною, однією з найбільших держав тогочасної Європи – поліетнічною Річчю Посполитою, що проіснувала до кінця XVIII ст. [Яковенко Н.М. 2005, 128-129].

В цей час Польща переживала свій «золотий вік» у період правління Жигимонта II Августа, пов'язаний з економічними успіхами в галузі міжнародної торгівлі збіжжям. Територіальні придбання не тільки відповідали великодержавним амбіціям, але у значній мірі збільшували розмір сільськогосподарської землі. Таким чином вся тодішня Україна переходить у підпорядкування Польщі, хоча зберегла попередні судово-адміністративні установи і законодавство в рамках Литовського Статуту. Однак жодних інтенцій на відновлення призабутої державності українська знать не проявила. Час творення національних держав ще не прийшов і почався природний процес спольщення української шляхти.

В цей же час відбувається і процес формування українського козацтва. Освоєння степу, який був під контролем кримських татар, вимагало від поселенців не тільки вміння володіти плугом, але і рушницею. Для протидії татарським наїздам дрібні землевласники мусили організовуватися для колективної оборони, а багаті власники великих латифундій готові були платити гроші за таку службу. Особливу роль у становленні козацтва відіграв заможний магнат Дмитро Вишневецький. Коли литовський уряд не проявляв жодної ініціативи, він, не задовольняючись пасивними оборонними заходами, заклав на острові Хортиця засіку як опорний пункт активної протидії татарській агресії. Заснована Вишневецьким Запорозька Січ продовжувала розвиватися і після страти його у Стамбулі.

Ті з європейців, які були обізнані зі способом життя запорожців (П'єр Шевальє, наприклад), порівнювали їх з рицарями Мальтійського ордену, але дехто віддавав перевагу саме запорожцям, відзначаючи, що ті самі задовольняли свої потреби і не були комусь в тягарем на відміну від мальтійців [Engel, von Johann Christian. 1796, 18].

Запорожці проявили високу здатність до самоорганізації, досвід якої в подальшому забезпечив створення Богданом Хмельницьким козацько-

гетьманської держави 1648-1654 років, яка викликали захват європейських істориків:

Темний український нарід піднявся до ідеї вільної держави, організувався у військово-спартанську республіку, і оскільки через своє становище мусила вона мати якогось покровителя, то заключила спочатку союз із татарами, а потім з Росією і принесла таким чином для Польщі незорю руїну... Енергія цілих народів і окремих людей, яка нас зачаровує в історії греків і римлян, проявила себе знову тут на полях біля Білгороду, Корсуня і Збаражя, так як і в діях Хмельницького і Мазепи; вона потребує тільки бути описаною пером, щоб сяяти подібно до тамтих [там же, 3-4].

Високо оцінюючи енергійність і велику здатність до самоорганізації козаччини, треба визнати, що це був особливий суспільний клас зі своїми специфічними інтересами і це визнають історики. Зокрема д-р М. Антонович зазначав, що «в основі своїй козацький рух довго лишався внутрішнім міжкласовим антагонізмом в українському народі» (Антонович М., д-р. 1941, том III, 17). Через внутрішні протиріччя і суперечки, відсутність політичного досвіду і усталених державних інституцій ця держава кінець-кінцем підпала під зверхність Москви:

Козацтво використовувало холопське повстання для боротьби проти Польщі, але не збиралася закріплювати його результатів ламаючи традиційний суспільний лад України... В цей час, в дні козацького самоуправління, польський уряд грав на протиріччях класових інтересів всередині самого козацтва – на ворожнечі «дуків» і «нетяг»... і московський уряд не гірше польського зумів використати класову ворожнечу козацького верху з козацьким низом. Поступове перетворення козацької держави в московську провінцію, тільки керовану на особливих умовах, було найближчим результатом цього. У три гетьманства - Виговського, Юрія Хмельницького та Брюховецького - процес був майже закінчений [Покровский М.Н. 1933, 156 -157].

Між тим, Росія в той час була настільки слаба, що не наважилася, користуючись обставинами, взяти реванш у Польщі за поразку в Смоленській війні 1632-1634 рр., в той час як Хмельницький вів успішну війну у союзі з кримським ханом. Обравши обережну тактику в стосунках з Україною і Польщею і «тихою сапою», з року в рік наводнюючи Україну своєю агентурою, Москві вдалося закінчити довготривалу кризу в українсько-польських стосунках своїм стратегічним успіхом, який докорінно змінив співвідношення сил у Європі. Успіх їй забезпечила дипломатія:

...політично Москва вела безпрограшну гру: чим різкіше проявляли свою антипатію до московського режиму верхи, тим відданіше були низи Москві [Покровский М.Н. 1933, 161].

Сподівання на те, що цар може звільнити від послуху королеві відбивав «слабину української політичної думки». Населення не могло збагнути, що «послух Богом даному гетьманові сам по собі звільняє від підданства королеві» (Антонович М., д-р 1941, том III, 47). Щоправда, існує інша думка, яка вбачає причину проявленого в Україні тяжіння до Москви лише в промосковській позиції верхів:

В основі зближення лежала передовсім традиція давніх зв'язків з Москвою Запорозької Січі, духовними дітьми якої лишалася козацька старшина [Яковенко Н.М. 2005, 227].

Така розбіжність у поглядах відбиває ту складну політичну гру, для ведення якої в Україні не було фахівців. У рамках створеної Хмельницьким Генеральної військової канцелярії, яка мала різнобічні функції, не було окремої дипломатичної інституції за браком кадрів необхідного хисту за винятком Івана Виговського та Юрія Немирича. Без державницького досвіду, дипломатичного вишколу і ясної мети політичні змагання з Москвою заздалегідь були приречені на провал:

Ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідоцтво її убожства. Знову замість політики — дипломатія самої невисокої марки, яка пильнує тільки забити баки, заговорити противника на дану хвилю, щоб якимось через сю хвилю перелізти. Дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконанням, і дискредитують себе на кожному кроці. І при тім помилки, помилки без числа — нічим не вимушені, котрі можуть бути витолковані тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини [Грушевський М. [Том IX. Розділ XIII. Стор. 4](#)].

В Росії для ведення зовнішньополітичних стосунків існувала спеціальна інституція, так званий Посольський приказ, який був створений у 1549 році. За сто років існування в ньому були вирошені досвідчені кадри, які відпрацювали ефективні технології ведення зовнішньої політики, в тому числі з практикою багатих подарунків монархам і хабарів впливовим службовцям іноземних держав. Росія для цього мала достатньо ресурсів. Ось опис подарунків на весілля польського короля Владислав з австрійською ерцгерцогінею Цецилією:

... королю – братину золоту з кровлею, з яхонтами, лалами, смарагдами і перлами ціною у 2000 рублів, три сорока соболів на 1500 рублів та два соболі живих, королеві – золотий окладень з дорогими каменями ціною в 600 рублів, три сорока соболів на 935 рублів та два соболя живих [Соловьев С.М. 1961, Том 9, глава 4].

Через власну бідність український уряд на подібні подарунки не міг спромогтися, в той же час українська шляхта могла легко спокуситися на російські хабарі, про що можна домислитися з подальшої історії України. Описуючи історію козацької держави, західні історики ставлять собі таке питання:

Чому козацький гетьманат не став незалежною суверенною європейською державою, як це зробили Нідерланди, Швейцарія або Бранденбург-Пруссія в той самий час? [Koppeler Andreas. 1994, 69].

Такий результат визвольних змагань здається дивним, бо перший на погляд усі умови для збереження здобутої державності були. Відповідь на це питання лежить поза межами історичних обставин. Основною причиною втрати державності була неспроможність українців скласти суспільний договір. Запорозьке козацтво, продемонструвавши добрі здібності при утворенні невеликої власної республіки, стало руйнівним фактором при творенні великої держави, бо втручалось в політику виключно у власних інтересах. Легко створити республіку в соціально однорідному середовищі, але при різномірних інтересах козаків, селян, міщан, козацької старшини і духовенства для творення держави був потрібен державотворчий геній, який би будучи сильною особистістю, об'єднав в собі риси полководця, політика і дипломата..

Як вже говорилося, для укладання суспільного договору потрібні відповідні риси етнопсихології – готовність поступатися правами, довіра і повага до влади і таке інше. Історія свідчить, що українці наділені таким рисами в меншому ступеню, ніж росіяни. Зокрема українці більш схильні до бунтарства, ніж росіяни. Лише перелік імен ватажків селянських повстань від Наливайка і Лободи до Залізняка і Гонти та розбійників від Кармелюка до Довбуша, в яких народ бачив у першу чергу ворогів панів, набагато перевершує подібний ряд імен в історії Росії. Приклади Пугачова і Разіна є тими винятками, які підтверджують бунтарський дух українців, бо обидва ці провідники козацько-селянських повстань були родом зі станиці Зимовейської на Дону, яку населяли українці.

Українська ментальність проявилася зразу після смерті Хмельницького:

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки козацького вождя, Україну зусібіч оточували вороги її незалежності. Ще більша, однак, небезпека – НЕЗГОДА – зачалася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи далекосяжні дипломатичні комбінації, мимоволі сам зміцнював її фундамент, бо кожен з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій [Яковенко Н.М. 2005, 244].

Розпочата хаотична «війна усіх проти всіх» мала печальні наслідки. В результаті козацького перевороту під проводом Цюцюри і Золотаренка загинув аристократ з походження, але здібний державотворець з європейською освітою Немирич, а Виговський мусив зректися гетьманства і рятуватися втечею після чорної ради, на якій заправляли запорожці-січовики. Пізніше він був розстріляний без суду і слідства, звинувачений гетьманом Правобережної Україна Павлом Тетерею у змові з поляками. Подальші фігури в політичному безладді, яке почалося в Україні до рівня державотворців не піднялися аж до часів гетьмана Мазепи:

Цілком зрозумілим для всіх, судячи з тогочасних пам'яток, було те, що не зовнішній ворог, а внутрішня незгода є головною причиною жахливих спустошень [там же, 285].

Оцінювати особистість Мазепи, його політику і поведінку в поняттях нашого часу складно, але безсумнівною була його мета відірвати України від Москви як незалежну державу. До того його схиляли настрої в старшинських кругах, які прагнули скинути царську надвладу, яка тяжіла над становищем сформованої української аристократії [Антонович М., д-р, 1941, 72]. Відчуваючи підтримку, він наважився на рішучий крок і склав присягу перед старшиною, сенс якої Пилип Орлик передав у таких словах:

Я присягаюся перед Богом, що роблю це не для власної користі, не для високих почесностей, не для більшого багатства або якихось інших цілей, але для вас усіх, що єсте під моїм урядом, для жінок і дітей ваших, для спільного блага матері нашої, бідної нещасної України, для користі всього Війська Запорозького та народу малоросійського, для піднесення й поширення прав і вольностей Війська [Яковенко Н.М. 2005, 273].

Історики відзначають, що Мазепа не був популярним в народі, але в Росії не народ вирішував історію. Обставини не дозволили йому заздалегідь підготувати козацьку старшину до організованого антиросійського виступу через несподіваний крок Карла XII рушити не на Москву, а на Україну. Його обережність можна зрозуміти, підступний донос Кочубея царю був для нього доброю пересторогою. Також Мазепа добре бачив, що церква як авторитетна інституція тяжіє до Москви. Церковна концепція лояльності до російських самодержців була виражена «Синописі», творі невідомого автора, відному у 1674 році і перевиданому до кінця століття близько 30-ти разів. Він вперше артикулював головний лейтмотив російської історіографії про тяглість російської держави від Київської Русі, що не витримує жодної критики в очах європейських істориків [Koppeler Andreas. 1994, 39]. Популярність видання відбивало суспільну свідомість, тому в таких умовах Мазепа міг орієнтуватися тільки на однодумців серед старшини, настрої якої контролювало пильне око Москви. У первісних планах Мазепи було створення Великого князівства Руського як автономної одиниці у складі Речі Посполитої на рівних умовах з Кораною і Литвою [Jasienica Pawel. 1985, 63]. Ці наміри були узгоджені з королем Польща Ліщинським, а гарантом угоди ніби погодився бути шведський король Карл XII.

Але і гетьман, і старшина бували в Польщі, були добре ознайомлені із станом речей і перспектива бути в злуці з державою, яка сама потопала в розстрою, їм не зовсім подобалося. Нестабільність державного механізму Речі Посполитої вже в той час була очевидною і її розвал був закономірним. Причини поділу Польщі були одні з тих, що не дозволили відновити власну державу українцям:

Поділи виконали три держави із сильно розбудованими державними апаратами і бюрократичними ієрархіями. Були то монархії якнайбільше станові, які визнавали панщизну і поважали шляхетську гідність всякого походження [там же, 374].

Враховуючи стан речей в Польщі, Мазепа робить наступний рішучий крок і, звертаючись до козаків, закликає їх використати слушний час для того, щоб зробити *«нашу Україну краєм вільним і не від кого незалежним»*. Якась частина виплеканої ним самим козацької еліти розділяла його наміри і надії на успіх [там же, 63, 65]. Однак, як це часто буває в подібних ситуаціях, старшинство змінило свою позицію вже під час боротьби. Реально виступ Мазепи підтримала лише Запорозька Січ, антиросійські настрої якої на цей раз збігалися із загальноукраїнськими інтересами.

Невдала спроба Мазепи не була фатальним збігом обставин. Вона разом з досвідом Хмельниччини доводять, що здобути незалежність, вириваючись з лабет вже існуючої держави практично неможливо. Слушний момент може настати тільки тоді, коли ця держава починає валитися. Таких моментів в 20-му столітті з'явилося два – в 1917 і в 1991 роках. Перший момент не було вповні використано і ця невдача ускладнила розбудову держави після природного розвалу російсько-радянської імперії.

Враховуючи попередню історію, спроба відновити українську незалежність 1917-1921 років, закінчилася не найгіршим результатом. Українське суспільство не було готове сприйняти ідею незалежності і боротися за нею до кінця. Сильної особистості на роль лідера не знайшлося, а нечисленна національна еліта була зачарована модними на той час соціалістичними ідеями, які тяжко узгоджувалися з ідеєю суверенної держави. Перебування українських земель в складі Російської і Австро-Угорської імперій у великій мірі послабило інтелектуальний і творчий потенціал народу. В цьому була більше зацікавлена Москва, де більше боялися українського сепаратизму, ніж у Відень. Український націоналізм був визначений як першорядне завдання для імперського розвою Росії, оскільки базову концепцію єдності росіян, українців і білорусів як гілки єдиної нації. Очевидну надуманість цієї концепції розуміли навіть спостережливі іноземні мандрівники, які наочно бачили різницю між українцями і росіянами:

... між цими двома частинами населення існують глибокі відмінності - відмінності в мові, костюмі, традиціях, народних піснях, прислів'ях, фольклорі, побуті, способі життя і громадської організації... Справді, якби я не боявся зайвий раз драгувати патріотичну сприйнятливість моїх великих російських друзів, у яких є улюблена теорія на цю тему, я повинен сказати, що у нас тут ми маємо дві різні національності, значно більш відмінні одна від одної, ніж англійці і шотландці [Wallace Donald Mackenzie. 1905, chapter XXV].

Зрозуміло, що цю різницю в Росії не хотіли бачити з політичних міркувань. З часів Петра I, а більше з часів Катерини другої в Росії

сформувалася досконала політика стримування сепаратистських настроїв шляхом асиміляції національної еліти з урахуванням її соціального стану, психології, світобачення:

Уже на початку свого правління Катерина вжила заходів до остаточного знищення автономії гетьманства і розпуску козацьких полків. У той же час, еліти Гетьманщини отримали значну особисту вигоду. Під час формального ушляхетнення козацької старшини Катерина свідомо допускала масову фальсифікацію документів, чим займалося більше ніж 20000 осіб. Одночасно нові представники імператорського дворянства широко залучалися на військові і цивільні адміністративні посади за межами Гетьманщини. Це дозволяло скасування автономії без будь-яких масових спалахів протесту. Шляхта гетьманства поступово прийняла той факт, що вона представляє частину імперії, а не окрему країну. З метою забезпечення своїх інтересів, а також інтересів свого регіону вона прагнула отримати гідну роль в імперській системі. Згодом ідентичність, заснована на гетьманстві, прийняла форму «малоросійської» регіональної ідентичності. Інша, можливо, навіть більш численна частина шляхти прагнула злитися з великоруським дворянством і зробити кар'єру на службі імперії, перш за все в Санкт-Петербурзі. Цей успіх в регіональній інтеграції був в значній мірі обумовлений імперськими успіхами в експансії. Перемога Росії у війні проти Османської імперії - і перший розділ Польщі (1772) зіграли важливу роль в перевазі лоялістських настроїв серед старшини [Miller Alexei. 2015, 314-315].

В 19-му ст. в Росії набрав силу процес формування у суспільстві почуття так званої «національної гордості великоросів». Навіть Ленін називав його ганебним, але всю провину покладав на царський уряд:

... царизм не тільки пригнічує ці 9/10 населення економічно і політично, а й деморалізує, принижує, обезчещує, проституює його, привчаючи до гноблення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, нібито патріотичними фразами [Ленін В.И. 1914].

Безперечно, цей процес ініціювали російські царі у власних інтересах і не випадково заспів зробив граф Бенкендорф, державний діяч, керівник корпусу жандармів:

Минуле Росії було блискуче, її сьогодення більше ніж чудове, а що ж стосується її майбутнього, - воно перевершує все, що може уявити найсміливіша уява [Донцов Дмитро, 1961].

Заспів підхопила російська інтелігенція, навіть та її частина, яку в СРСР полюбили називати революційними або ліберальними демократами, не кажучи вже про численних слов'янофілів, розвиток світогляду яких коротко був описаний так:

Навіть коли вони (росіяни – ВС) визнали, що їх країна не настільки розвинена в цивілізації, як деякі інші, вони привітали себе з цим фактом і як

виправдання винайшли геніальну теорію, яка згодом була розвинена слов'янофілами. «Народи Заходу, - говорили вони, - почали жити перед нами і, отже, стали більш передовими, ніж ми, але у нас немає ніяких підстав їм заздрити, оскільки ми можемо отримати вигоду з їхніх помилок і уникнути їхніх глибоко вкорінених вад, від яких вони страждають. Той, хто щойно народився, щасливіше того, хто вмирає» [Wallace Donald Mackenzie. 1905, chapter XXV].

Навіть «вільнолюбний» Пушкін вустами вигаданого англійця завуальовано ідеалізує російське кріпацтво, протиставляючи йому “гноблення” англійських фермерів, що викликає в нього цілковите несприйняття європейської цивілізації (діалог “Разговор с англичанином о русских крестьянах”). А ось що писав «християнський філософ» Чаадаєв :

Однак ми не повинні лишати Європу без нашої турботи; її ворожість не повинна позбавляти нас нашої високої місії збереження порядку і відновлення спокою народів; ми повинні навчити їх підкорятися владі так, як і ми. Ми повинні принцип порятунку порядку в світ, що став жертвою анархії. Росія не повинна відмовлятися від цієї місії, яка була доручена їй Царем небесним і земним [цитуються у перекладі з англійської за Wallace Donald Mackenzie. 190, chapter XXVI].

Чаадаєв написав ці рядки в молоді роки, але пізніше змінив свої погляди і засумнівався у майбутній величчї Росії. Така трансформація думок не сподобалася урядові і він визнаний за божевільного із заборороною щось писати взагалі. Уряд пильно стежив за настроями в інтелектуальному середовищі, яке було розділене на «західників» і слов'янофілів. Але і ті, і другі вірили у велике майбутнє Росії і при цьому так чи інакше орієнтувалися на Європу:

Для Росії саме Європа була тим найважливішим Іншим, щодо якого вона самоідентифікувалася (Гнатюк Оля. 2005, 79).

Отож царський уряд дбав про те, щоби в суспільстві панувала думка про майбутню величчї Росії, бо вона дозволяла виховувати терпіння і одночасно пиху в простому народі, щоб той не дуже замислювався над умовами свого існування. Завдання складне, але російські поети добре з ним справлялися і особливо старалися у самовихвалянні, яке стало типовою рисою пересічного росіянина:

Нам смерть не может быть страшна, свое мы дело совершили, Сибирь царю покорена [Рылеев].

Иль нам с Европой спорить ново?

Иль русский от побед отвык?

Иль мало нас? (Пушкин).

Изведал враг в тот день немало, что значит русский бой удалый

[Лермонтов].

Знай работай, да не трусь... Вот за что тебя глубоко я люблю, родная Русь [Некрасов].

*Наша русская кровь на морозе горит [Никитин].
Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... (Тютчев).
О великий, могучий, правдивый и свободный русский язык! [Тургенев]*

Таке самовихваляння мало певні підстави після перемоги над Наполеоном, але були в Росії інтелектуали, які критично ставилися до реалій і недоліки російського характеру відмічали не раз. Проте особливість людської психології така, що критика залишається поза увагою, а вихваляння здається цілком виправданим і стає прикладом для наслідування. Так формувався поширений серед простого люду патріотизм особливого роду аж до самопожертви «во ім'я віри, царя і отечества». Наслідки такого хову живучі, і після перемоги над Німеччиною російська національна пиха сягнула меж, за якими без гумору її вже сприймати неможливо. Тим не менше вона забезпечує сталість імперії.

Особливо треба відзначити роль дитячої літератури у формування почуття патріотизму. Основи патріотизму закладаються у ранньому дитинстві і подальший розвиток людини позначений пошануванням і любов'ю до всього рідного. Російські письменники і поети багато писали про дітей і для дітей, і їхні твори розвивали у них любов до свого народу, краю, рідної природи, привчали їх сприймати дійсність через національну призму. Навіть казки, які любляють діти, можуть відрізнятися такими мотивами. Особливо впливовою в цьому відношенні є поетична творчість завдяки притаманній їй естетиці і здатності до легкого запам'ятовування. Усі видатні російські поети, починаючи від Пушкіна і закінчуючи Брюсовим, писали для дітей і в тому числі казки.

Інакше було в Україні, де спеціально для дітей довго ніхто не писав, хоча деякі твори мали дидактичний характер, зокрема байки. Але навряд чи діти будуть захоплюватися байками. Відповідь на питання, чому так сталося, треба шукати у причинах, які спонукали українських культурних діячів звернути увагу на дитячу літературу. Але часу від її появи до потреби масового патріотизму було дуже мало і прояв його був ледь відчутний. В радянські часи виховання дітей було спрямоване в іншому напрямку, але умови для розвитку дитячої літератури були хоча би в естетичному чи гуманістичному плані. Однак ні дитячих письменників, ні поетів, які б дорівнювали російським, в Україні не з'явилося. Про це говорить хоча б відсутність популярних дитячих українських пісень. Ще досі в українських школах на святах грають російські.

Ми так довго зупинились на виникненні і причинах формування російської державності, щоб ліпше зрозуміти, з чим українці вели боротьбу за визволення і чому визвольні змагання були безрезультатними.

Визвольні змагання

Політика формування почуття загальноросійської національної гордості на Україні не дала відчутних результатів, хоча саме деякі українці були причетні до творення ідеї єдності трьох Русей. На вищих щаблях російської урядової ієрархії знаходилося немало вихідців з гетьманщини і це давало їм можливість трактувати російську імперію як свою державу:

Свою відрубність від росіян почували українці різко, але понад нею ставилася ідея державної приналежності та вірності цареві. Таким чином часті вияви антипатії супроти північного сусіда зводилися властиво до домашніх непорозумінь (Антонович М., д-р. 1942, том IV, 7).

Отож, своєї власної аристократії, так необхідної для розбудови національної держави, українці не мали, що і далось взнаки під час визвольних змагань. Відчуваючи свою окремішність від росіян, низи українства в цілому національну свідомість не демонстрували і усе російське сприймали як панське, що у принципі є типовим для поневоленого народу:

Нема нічого природнішого для маси, як наподоблювати своїх панів. Тому не можуть разити так часто здибувані у мемуарах скарги на небажання самих селян або робітників учити дітей по українськи, або на запопадливе переймання російської мови та пісень. Маса повторювала той самий процес добровільної русифікації, що пару генерацій скоріше проробила козацька старшина. Все російське було для простонароддя панське, вище, а, отже, й варте наподоблювання. До тої стадії розвитку, щоб сприймати своє рідне як найкраще неписьменна селянська маса ще не могла дійти (там же, 61-62).

Таке явище породило зворотну реакцію в колах української інтелігенції, яка бачила свої завдання у культурній роботі і не трактувала свою роботу як політичну, шукаючи легальних можливостей праці. В другій половині XIX ст. в Україні виникає цілий ряд громад заслугою яких було представлення українського народу як окремої етнічної цілості (там же, 59-61). Можливо, думки про самостійність України як держави не виникали в середовищі інтелігенції через належність українців до тої самої церкви, що і росіяни. Між тим, православна церква завжди була служницею світської влади і гальмувала будь-які національні настрої в українському суспільстві. Прості люди не замислюються над академічними церковними формулами віри, тонкощі її догматів, будь-яка віра задовольняє їхню духовну потребу, але вони міцно тримаються віри батьків:

Сукупність глибоких, як океан, і, як океан, теплих почуттів, якими запалюються прості серця, які їх ріднять з минулим і майбутнім, які з окремих, розрізнених душ і сердець творять могутні людські об'єднання, це і є «віра батьків» для народної маси [Гнатів Ярослав. 2012, 89].

Отож, церква «віри батьків» є великим авторитетом для більшості людей, які асимілюючись в іншомовному середовищі, не переходять до іншої церкви. Таке явище ми бачимо серед українців Угорщини, які, переходячи на угорську мову, зберігають греко-католицьку віру, або серед поляків Правобережної

України, які українізуючись не сприймають православну віру. Спільна віра стає більш дієвим чинником, ніж спільна мова при вирішенні складних політичних питань, і це було додатковою причиною безуспішності спільної боротьби за самостійність двох частин України, яка проявилася тільки в той час, коли перемога почала вислизати з рук.

Різна віра не була значною перешкодою до порозуміння з самого початку, бо і православні, і греко-католики мали той самий візантійський обряд, який більше важить, ніж церковні догми, тим більше, що буковинці були такі самі православні, як і українці на сході. Була інша різниця між «східняками» і «західняками». Більш цивілізований і досить демократичний австрійський уряд був зацікавлений у культурно-освітньому розвитку своїх підданих. Галичина і Буковина не були винятками:

Належність Західноукраїнських Земель до Австрії мала рішучий і позитивний вплив на їх політичне і культурне піднесення, зумовивши швидкий національний розвиток і всеукраїнську роль, яку Галичина відіграла в часи царського тиску на Центральній і Східній Україні. Зв'язки з Австрією вплинули на поширення серед українців німецьких культурних впливів [ЕУ. 1993, 17].

Погоджуючись з існуванням сприятливих умов для політичної активності в Галичині зразу після «весни народів» 1848 року, треба визнати, що українське суспільство ще не визріло до вимог капіталістичних відносин, які швидко розвивалися в Австро-Угорщині у другій половині ІХХ ст. В нових умовах тодішня українська інтелігенція в Галичині ще певний час не знаходила того важеля, до якого би вона могла докласти свої сили:

Рівень інтелігенції міщан знизився до рівня інтелігенції звичайного мешканця села — мужика: та сама безпорадність і повільність, та сама заскорузлість і пересуди (Бачинський Юліян. 1924, 22).

Однак заради справедливості треба відзначити, що також складність політичного життя в багатонаціональній Австро-Угорщині вимагала не тільки бажання і хисту, але і досвіду. Набиратися досвіду українцям допомагав приклад поляків, які у свої устремліннях до незалежності бачили в українцях помічників. Але і серед поляків не було єдності в інтересах верхів і низів:

Галичина — то власне остання підпора, на котрій держить ся ще якое нинішній австрійський централізм. Причина сему: страх польської буржуазії добивати ся в злучі з «Русинами» переваги над польською шляхтою в соймі і в парламенті і тим стати разом з ними співрішачим політичним і економічним чинником в суспільнім життю Галичини. Сей страх є знова наслідком національної тривоги, що огортає польську буржуазію, коли бачить національні змаганя української суспільности в Галичині, — тривоги, що огортає зарівно всі класи польської суспільности в Галичині. Ся то тривога за «інтереси народів» і не дозволяє їй виступити рішучо проти польської шляхти і відібрати від неї, хоч і як се їй бажане, її місця в віденським

парляменті і в галицькій соймі і заняти всі рішаючі з огляду на Галичину місця в інституціях державних і краєвих (там же, 42-43).

Не дивно, що за таких обставин, у тісному знайомстві із суспільно-політичними ідеями тогочасної Європи в Галичині виростають політики, публіцисти і мислителі, які у порівнянні з «наддніпрянцями» ліпше розумілися на тонкощах політичної боротьби, громадсько-політичних і економічних відносин, правовій стороні державотворення (Іван Франко, Михайло Павлик, Юліан Романчук, Євген Петрушевич, Кость Левицький, Омелян Огоновський, Микола Ганкевич, Кирило Трильовський, Олександр Барвінський, Лев та Юліан Бачинські та багато інших). Інтенсивний розвиток усіх форм національного життя, вир політичної боротьби з центральним урядом, поляками і між самими українськими партіями мав наслідком те, що Західна Україна була значно краще підготовлена до бурхливих подій, що настали після першої світової війни:

Зокрема в силу довгої практики парламентської боротьби в Відні і на краєвим соймі у Львові значно глибше засвоїли собі австрійські українці істину, що українська проблема являється проблемою політичною (Антонович М., д-р. 1942, 80).

В той час, як на Великій Україні ідея самостійності аж до часу проголошення Центральною Радою IV універсалу не йшла далі федеративної єдності з Росією, в Галичині необхідність незалежності була вперше розроблена теоретично на націонал-марксистській основі. Це зробив Юліан Бачинський в книзі «Україна irredenta», опублікованій в 1895 році. Ідеї Маркса були тоді популярні по усій Європі і Бачинський використав їх для осмислення на основі реалій економічного життя Галичини:

Сильна сторона в «Україні irredent-i», як уже згадувало ся, лежить в самім факті ясного й рішучого поставлення постуляту самостійности України та в спробі позитивного й оптимістичного уґрунтування цього постуляту і то аргументами натури економічної, доказами, опертими на законах розвитку життя економічного (Дорошенко Володимир. 1924. ХХ)

Таким чином Бачинський теоретично дійшов до думки про економічну основу, на якій і почала будуватися Російська держава майже за тисячу років до того. Отож, цей гандикап давався взнаки на протязі всього часу взаємин українців з росіянами.

Ціла когорта західноукраїнських політиків у порівнянні з такими персонами як Петлюра, Винниченко, що перевершували галичан хіба що своєю амбітністю, є добрим прикладом як, і доказом того, що Російська імперія цілеспрямовано тлумила український творчий і креативний потенціал. В результаті, як, з рештою, і в Австрії, національний рух в Росії був представлений лише інтелігенцією, здебільшого культурними діячами за браком підприємців і технократів. Однак на відміну від Галичини Велика Україна мала досить багато військових спеціалістів високого рангу, які у час

визвольних змагань важливіші від мислителів, але ця перевага не була добре усвідомлена і використана названими вище діячами. Як наслідок, при відсутності досвідчених політиків, коли настав час очолити Українську Народну Республіку, крім історика Михайла Грушевського як людини з певним досвідом політичної діяльності в Галичині, не знайшлося.

В силу різних масштабів вплив Галичини на Велику Україну не міг суперничати з наслідками великодержавної політики Росії. Тим не менше галичани в лавах полку Січових Стрільців і пізніше Української Галицької Армії в значній мірі сприяли успішним воєнним діям армії УНР. Без такої підтримки більшовики скоріше і без великих зусиль оволоділи би Києвом і тоді навряд чи погодились на надання Україні тої фіктивної державності у формі УРСР. Занадто слабою і роз'єднаною була боротьба за самостійність на Сході.

Можна висловлювати незадоволення або розчарування з приводу того, що революційні події 1917-1921 років не привели до здобуття незалежності, але все одно результат їх не був зовсім поганим:

Той факт, що модерна українська держава повстала вперше, робить коротку і насичену історію Української Народної Республіки важливим кроком у формуванні української нації (Kappeler Andreas. 1994, 184)

Можливість розбудови держави з'явилася для українців в той час, коли українська національна свідомість в Російській імперії була ще мало розвинена і досягла своєї політичної зрілості тільки через кілька років. Крім того, соціальна база національного руху була дуже вузькою, міста і промислові райони були здебільшого російськими і в меншій ступеню єврейськими. Натомість основна маса українських селян ще не була мобілізована на національному рівні, а національному проводу бракувало політичного досвіду, підготовлених кадрів та стабілізуючих інституцій для управління і адміністрування великою державою (*там же*). І треба визнати, що поразка більшовиків у громадянській війні не конче би пішла на користь Україні:

Якби українська держава пережила неминучу конфронтацію з відродженою Польщею і націоналістичною Росією, ситуація в деякій мірі нагадувала б ситуацію з польсько-німецьким кордоном після Першої світової війни, коли багато регіонів були спірними і стали частиною повоєнної Німеччини або Польщі після референдумів і / або збройних конфліктів. Значні частини областей, які стали південною та східною частинами Радянської України, включаючи Харків, Донецький вугільний басейн і Новоросію, були б затребувані Росією і майже напевно увійшли би в склад Росії (Miller Alexei. 2015, 366-367).

Не менш справедливим є інший висновок російського історика, що мав наслідком засудження імперської політики Росії в перші роки існування Радянського Союзу:

В результаті перемоги більшовиків російський центр постімперського простору втратив свою легітимність не тільки в очах багатьох периферійних суб'єктів, які спочатку були лояльними імперії, а й для більшості старих еліт, які відчували себе частиною російська нації [там же, 366].

Декларація прав народів Росії, проголошена більшовиками, зразу після того, як вони в результаті перевороту прийшли до влади, диктувала їм норми національної політики у стосунках з народами Росії. Це був тактичний хід для забезпечення їм підтримки з боку національних провінцій, але подавався він як стратегічний. В подальшому відмовитися від положень Декларації було складно, тим більше, що велика частина більшовиків приймала їх принципово. Декларація проголошувала право на самовизначення народів аж до створення власних держав, скасовувала будь-які національні обмеження і гарантувала вільний розвиток національних меншин, тому стала аргументом у боротьбі з російською великодержавністю.

В Російській імперії з початком революції 1905 року розвивалися і набирали сили національні рухи. Більшовики не могли не враховувати цю обставину при розбудові нового державного утворення. З цієї причини СРСР був сформований за національним критерієм, і більшовицький уряд був змушений сприяти розвитку національної самобутності на місцях. Це забезпечувало йому лояльність партійних кадрів, в яких була велика потреба. Найліпшим прикладом є політика українізації, яка проводилася в Україні на протязі 1920-х років [Piculicka-Wilczewsaka Agnieszka & Sakwa Richard (Ed). 2015. 59].

На формування корпусу партійних кадрів на місцях пішло десять років, але за цей час в Україні сформувався також потужний прошарок національної інтелігенції, в лоні якої визрівали ідеї незалежності. Московське керівництво відчуло реальну загрозу існування Союзу. Великодержавне мислення далось взнаки подібно феномену «віри батьків», про який йшлося вище. Радикальна зміна курсу національної політики була неможлива з багатьох причин, основною з яких була втрата престижу комуністичної ідеї у світовому масштабі. Одночасно в середовищі більшовиків з'явилися інакодумці в ідеологічному сенсі. Отож, почалася загальна чистка потенційних носіїв загрози в основному методом жорстокого терору, як партійних, так і безпартійних. Зрозуміло, що політика українізації була згорнута, але вже неможливо було закрити всі створені національні інституції та знищити їх діячів усіх. В таких умовах національна політика в СРСР поступово набрала амбівалентного характеру:

Практики етнокультурної ідентичності почала поєднуватися з ідеєю формування особливої ідентичності - нової «радянської людини». Але, незважаючи на всі офіційні заяви про формування в СРСР нової спільності «радянський народ», радянський уряд мусив займатися також розвитком національних культур і національної інтелігенції в республіках (разом з

пропагандою російської національно-культурної традиції як основного представника радянської культури) [там же].

Важко сказати точно, чи в результаті такої політики, чи з інших причин (не можна виключати і природне почуття людської і далі національної гідності) на місцях сформувалася етноеліта, з якої набиралися кадри на керівні посади. Коли в Москві зрозуміли, що національні рухи не містять в собі загрозу для існування Радянського Союзу, «національна карта» почала використовуватися у боротьбі між окремими політичними кланами:

Зараз вже ні для кого не секрет, що Брежнєв змайстрував свою «мафію» з дніпропетровців, Шелєпін організував свій клан з комсомольсько-гебістських апаратників неосталінського напрямку, Полянський обрав «національний варіант» - він спирався на російську групу в ЦК, а ось Шелєст вирішив створити власну банду в сутичці за кремлівський кабінет з відданих йому українських бійцівських півнів. Тому він, як мені здається, і розігрував карту «національної самобутності»: в разі успіху він не тільки гарантував особисту відданість своїх кадрів (всупереч намірам московського ставленика в Києві - Щербицького), але міг розраховувати на підтримку могутніх армійських генералів-українців. Але, природно, проводячи таку лінію, Петро Юхимович зовсім не хотів несвоєчасних для нього процесів над націонал-демократами: він не міг не розуміти, що такі процеси будуть використані проти нього, що спритний в партійних боях сюзерен обов'язково звинуватить його ж, Шелєста: "Розпустив Україну, сепаратист! Сам потурає буржуазному націоналізмові!" (Хейфец М. Р. 2000, 26-27).

Таким чином, з чисто політичних причин українська культура мала можливість розвиватися. Українські літератори, кіно-митці і художники мали можливість створювати культурні шедеври і вони їх творили в міру своїх сил і обставин:

Володимир Сосюра, як Олександр Довженко, й інші їхні сучасники, були полоненими більшовицького режиму, якого не любили, якого боялися. Але все життя робили спроби втечі з полону. Коли набиралися духу і відваги, слово їхнє ставало зухвало вільним. І тоді вони починали говорити своїм голосом (Сверстюк Євген. 2009, 299).

В останні 20 років радянської влади не було категоричного обов'язку славити партію і уряд. Як мінімум не було заборони писати про чисто людські проблеми – любов, сімейні стосунки, виховання дітей і подібне. Твори такого типу могли розраховувати на світове визнання, що видно хоча би з великого успіху роману киргизького письменника Чингіза Айтматова «Джаміля», перекладеного з російської на кілька європейських мов.

Звичайно, були в Україні люди, які мріяли про самостійну українську державу і намагалися щось для роботи задля такої мети. Такі люди обирали різні методи боротьби з існуючою системою, які переслідувалися в міру залежності від обраного методу і на думку тверезо мислячих людей не могли

привести до успіху. Однак важливим було те, що існували всі умови для національно свідомих українців готуватися до керівництва українською самостійною державою, коли для неї настане час. А такий час мав настати, про що свідчили деякі явища світової історії.

В кінці 50-х і на початку 69-х років минулого століття одна за одною почали розвалюватися Британська і Французька імперії, Іспанська і Португальська розвалилися задовго до того. При усвідомленні колоніального характеру СРСР, можна було впевнено припускати, що і ця імперія колись впаде. Західні політики на таку закономірність не звертали уваги, для них важливішим була стабільність в світі, але українські дисиденти мали би на неї розраховувати. Додаткову впевненість в цьому могло надавати розуміння утопічності комуністичної ідеї і неспроможність системи у вирішенні економічних проблем, яка наочно відбивалося у постійному зростанні дефіциту на предмети широкого вжитку. Коли Михайло Горбачов декларував необхідність перебудови у державі, стало вже очевидним, що імперія валиться.

Людам, які би хотіли долучитися до справи здобуття Україною незалежності, мали при бажанні набиратися досвіду керування великими колективами людей (на ідеологічний момент можна було легко закривати очі), вивчати теорії державного будівництва, хоча б того ж Макіавеллі, книга якого була опублікована в СРСР в 1982 році, тобто напередодні великих подій. Оцінка його роботи суперечлива і часто через буквальне розуміння деяких висловів, але хіба можна сперечатися з ним, коли він радить державцю бути в політиці не романтиком і не утопістом, а реалістом. Його рекомендації майбутнім державцям, будучи узагальненням вікового досвіду світової історії, ніколи не будуть застарілими, для прикладу можна навести хоча б такий:

... державець завжди повинен радитися з іншими, але тільки коли він того бажає, а не коли того бажують інші; і він повинен осаджувати всякого, хто надумає, непроханий, подавати йому поради. Однак сам він повинен широко про все питати, про запитане терпляче вислуховувати правдиві відповіді і, більш того, проявляти занепокоєння, помічаючи, що хто-небудь чомусь побоюється творити йому правду. Багато хто вважає, що дехто з державців, що славиться мудрими, славою своєї зобов'язані не собі самим, а добрим порадам своїх наближених, але ця думка є помилковою. Бо правило, яке не знає винятків, говорить: державцю, який сам не володіє мудрістю, марно давати благі поради, якщо тільки такий державець, бува, не довіриться мудрому раднику, який буде приймати за нього всі рішення ... Звідси можна зробити висновок, що добрі поради, хто б їх не давав, народяться з мудрості державців, а не мудрість державців народиться з добрих порад (Макиавеллі Никколо. 1982. 370-371).

Мудрість політиків не падає з неба. Даремно стверджувати, що історія нічому не вчить, хто хоче вчитися, той вчителів знайде. А. Автраханов у своїй роботі «Технологія влади» багато пише про те, що Ленін, а ще більше Сталін у своїй діяльності керувалися настановами Макіавеллі (Автарханов А. 1991).

Звичайно, його настанови мають занадто загальний характер і не всі годяться для нашого ліберального часу, але була доступна й інша література спеціального призначення. Отож тим, хто готував себе до політичної діяльності, треба було вивчати теорію держави і права, політичну економію, міжнародне право, економічну історію, хоча б читати книгу російського політичного діяча М. Смелякова «Ділова Америка». Однак, коли національні лідери з числа дисидентів отримали можливість прийти до влади, то виявилось, що нічого цього вони не вчили. Цьому теж має бути причина. Вона в національному характері.

Я мав можливість мати нетривале знайомство з кількома українськими дисидентами і добре бачив, що вони не готові до праці у розбудові держави з різних причин. Але щоб не бути обвинуваченим в упередженості, приведу свідчення нейтральної особи, ізраїльського письменника і дисидента Михайла Хейфеца. Він відбував покарання разом з іншими дисидентами у мордовському таборі і дає портрети українців в невеликому розділі «Українські силуети» однієї зі своїх книг. Увесь цей розділ має менше сторінок, ніж розділ, присвячений тільки одному вірменському дисиденту Паруйру Айрикяну, побратимові Ірини Калинець, який вже на свободі був в уряді незалежної Вірменії. Про українців М. Хейфец пише з видимою симпатією, особливо до тих, хто не був на перших ролях, і захоплюється їхніми людськими рисами, але не бачив у них відчуття переможців, якими в таборі себе вважали євреї, а з українців хіба що тільки Василь Стус:

Мужні і незламні люди, українці все таки були переможеними. Нехай тимчасово, але поки тріумфували вороги, «свині, що задніми ногами відштовхував один одного від годівниці», як висловився один раз Стус. Поразка в національній битві створювало навколо них поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що зачіпає національний нерв душі. (Хейфец М.Р. 2000, 19)

Хейфец практично обходить тему готовності українців до державного будівництва, лише натякає на чвари серед проводу, в якому найбільшим автритетом, навіть «кумиром», на його думку, був Валентин Мороз. Але в силу обставин і свого характеру лідером він не став. Ця роль випала на долю В'ячеслава Чорновола. Пам'ять про покійників не прийнято обговорювати, але історична справедливість вимагає дати Чорноволові відповідну оцінку, з огляду на те, що вже існують міфи про те, що він «пробудив» Україну, а Мороз тепер можливо несправедливо фактично забутий. З міфами взагалі не варто сперечатися, вони приносять певну користь, але треба приймати до уваги і оцінки безсторонніх осіб. Зокрема, той же Хейфец, іронічно величаючи Чорновола «зеківським генералом», дуже коротко характеризує його так:

В'ячеслав Чорновіл за суттю своєю природи - журналіст і публіцист, створений дня писання, при чому не світоглядних праць стратегічного призначення, а саме щоденних, щохвилинних політичних репортажів (там же, 87)

Будучи з Чорноволом особисто знайомим і знаючи відгуки про нього інших дисидентів, мушу сказати, що дана Хейфецем характеристика ще не найгірша. Отож, після здобуття незалежності виявилось, що для розбудови держави бракувало не тільки історичної інституційної пам'яті, але і підготовлених лідерів, бо ті, які вийшли на політичну арену, виявилися недалекоглядними і попросту непрактичними людьми. При захопленні масовими заходами, не надавалося належного значення організаційним, зовсім не розумілося, що без економічної незалежності не може бути незалежності політичної. Як наслідок, потужного центрального органу національний провід так і не спромігся створити. Пошуком професійних кадрів з досвідом роботи у виробничій і соціальній сферах, необхідних для розбудови новоутвореної держави, провід не займався. Кадри можна було знайти серед національно свідомих комуністів. Наприклад, на мітингах у Львові 1989 року секретар львівського обкому партії Погребняк виправдовувався перед присутніми, що не може підтримувати занадто екстремальні як на той час наміри, бо його і без того в ЦК КПУ вважають націоналістом. Це вже був сигнал лояльності, і його можна було лишити при керівництві Львівською областю в якості господарника під ідеологічним контролем. Він би впорався з роботою значно ліпше, ніж Чорновіл, який пізніше очолив Львівську обласну раду. Серед комуністів напевно було багато таких людей, але вони були беззастережно відкинуті від процесу розбудови. Як і можна було очікувати, не знайшовши розуміння серед націоналістів, велика частина колишніх комуністів об'єдналася і створила потужну політичну силу, яка невдовзі захопила владу, обравши лідером технократа-менеджера Леоніда Кучму.

Висновки

Висновок з цього короткого огляду вікової боротьби українців проти росіян той, що це була боротьба між «державною» і «недержавною» націями. Тим більше тяжко було українцям боротися проти наддержави світового значення. Однак Росія стала великою державою тільки завдяки великим розмірам своєї території, а не культурно-технічному потенціалу. Експансія росіян на схід була подібна до природного лиха, так ніби як нестримна степова пожежа поширилася по безкрайніх рівнинах Євразії. Великий розмір Росії був її силою і забезпечував перемоги в численних війнах, які вона вела. Але як зауважив американський оглядач Вольф фон Шірбранд у 1904 році велика територія була одночасно і слабкістю Росії, бо вимагала великих людських ресурсів і капіталу як для оборони, так і для утримання держави. Одночасно він бачив слабкість Росії в різноманітності багатоетнічного населення, розкиданого на великій просторі, в недостатності власних фондів і, відповідно, у сподіванні на іноземні капітали, у відсталості агрокультури з відповідними нестачами продовольства і постійними голодними періодами, у занепаді аристократії і Церкви та її морального стану у сільській місцевості, в повільному зростанні середнього класу, в політиці русифікації і зростанні міжетнічних конфліктів і в тягарі громіздкої бюрократії (*Hill Fiona. 2000. 230-231*).

Російські державні діячі прекрасно розуміли слабкість імперії і збереження її сили бачили в утриманні під безумовним контролем Пограниччя, адже найбільш плодючі землі і навіть сама столиця Росії знаходилися саме на окраїнах. Для ствердження в інтелектуальних колах свідомості концепції про важливість збереження пограниччя для виживання імперії був заснований спеціальний часопис «Окраины России». Не обмежуючись цією метою, часопис снував глобальні плани її подальшого розширення (*там же*, 232-234).

Ідеї популяризовані в часописі впали на благодатний ґрунт, підготований попередньою роботою поборників російської великодержавності. Фактично їх зміст був виразом масової свідомості російського суспільства того часу. Інакше не можна пояснити падіння Києва під ударом нашвидку зібраного більшовицького війська Муравйова в лютому 1918 року. В той час як новоутворені українські військові частини втомлені трьома роками війни не проявили великого бажання стати в обороні тільки-но здобутої незалежності, так само втомлені війною дезертири з фронтів російських частин добровільно відгукнулися на заклик приєднатися до походу на Київ. Тим більше проявлена тоді пасивність українців суперечить їх активній участі в складі численних повстанських загонів пізніше.

На перший погляд проявлена в той час різниця в поведінці в цілому суперечить високій політичній активності українців на протязі двадцяти перших років двадцять першого століття у порівнянні з млявістю політичного життя Росії. Однак, якщо глибоко замилитись над цим питанням, то українці як і сто років тому, так і тепер не проявляють необхідної дисциплінованості у державних інтересах. Неповага до державних інститутів зіграла з українцями злий жарт. Взавши на озброєння приклад захоплення адміністративних будівель як метод революційної боротьби, сепаратисти південного сходу домоглися розпаду державної цілісності України, що, з рештою, доводить, що ті сепаратисти такі самі українці, як і всі.

Ми вже мали привід торкатися питання психологічні особливостей різних народів, є підстави думати, що їх вивчення може дещо прояснити чому українці програють вікову війну з Росією. Обрання людиною тих чи інших практичних дій засноване на сукупності знань про способи оцінки життєвих ситуацій і підпорядковується законам так званої природної логіки. Одним з найважливіших компонентів цієї логіки є її залежність від світосприйняття, сформованого під впливом рідної мови і особливо під впливом паремій, що відбили практичний досвід попередніх поколінь:

Прислів'я та приказки представляють виключно багатий матеріал для вивчення закономірностей природної логіки, її аксіологічних закономірностей і аналізу зафіксованих у мові стратегій оцінювання (Баранов А.Н. 1989, 80).

Проведені дослідження емоціонально-реактивної і раціонально-реактивної складових у масовій свідомості на паремнологічних матеріалах показали, що в російському фольклорі переважають державницькі категорії і

повага до них (цар, закон, служба, звання, стан тощо) і тема невідворотності і необхідності покарання за провини і скоєні злочини, а в українському – соціальні (пан, найми, мужик, козак), в той час як тема покарання майже не заторкнута [Стецюк Валентин. 2005]. Особливо показовими є російські прислів'я, яким нема навіть віддалених аналогів – «Без царя и жизнь не та» та «За нечаянно бьют отчаянно», «Покорному дитяти все кстати», «Покорную (повинную) голову меч не сечет», «Плетью обуха не перешибешь» і т.д. Суспільний договір буде легше досягнутий в тій громаді, де є усвідомлення необхідності покорятися авторитетам через їхні природні або набуті якості. Навпаки, там де проявляється заздрість до матеріальної, розумової, духовної переваги певних осіб, досягнення суспільної угоди дуже ускладнене. Поширеність теми заздрості у фольклорі відбиває рівень негативного ставлення людей до такої риси. Порівняння українського і російського фольклору дає підстави вважати, що серед українців заздрість значно більш поширена, ніж у росіян.

Однак формування фольклору залежить від умов існування народів, але умови існування українців і росіян впродовж віків були різні. За плечима росіян стояла велика власна держава, а на українців тиснув гніт чужої. Як власна держава формує риси національного характеру можна показати на прикладі ставлення до науки. Деякі приклади українського фольклору демонструють просто зневажливе ставлення до науки і знань. Українському прислів'ю "Хто багачко знає, той мало має" російського аналога навіть не знайдено. Нехіть до навчання українців у порівнянні з поляками засвідчив і Микола Костомаров, коли викладав у Київському університеті в 1846 р.:

"Малоросійське юнацтво, уродженці лівого берега Дніпра, за винятком небагатьох обдарованих особливими видатними талантами, відрізняється якоюсь тупуватістю, лінощами і апатією до розумової праці" [Костомаровъ Н.И. 1890, 66].

Різницю у відношенні до навчання росіян і українців відбиває російська приказка "Русак до читанья, хохол до спеванья". На відміну від українців серед росіян було кілька самоуків, вихідців з нижніх станів, як проявили себе в науці і техніці: Ломоносов, Кулібін, Ползунов, брати Черепанови. Потягом російських селян до навчання дивувався англійський мандрівник:

Кілька разів я стикався з селянами в цьому регіоні, у яких була невелика збірка книг, і двічі я виявляв в таких збірках, на мій превеликий подив, російський переклад Бокля «Історія цивілізації» [Wallace Donald Mackenzie. 1905, chapter XXV].

Дійсно, це робить враження, коли прості російські селяни читають книгу англійського історика. Генрі Бокль був дуже популярний в Росії і його «Історія цивілізації» видавалася аж тричі, але це не було особливим явищем, бо в Росії перекладались твори багатьох європейських авторів. Переклади художніх творів в Росії почали з'являтися ще у XVIII ст. і, оскільки пропозиція породжує

попит, деякі з них були популярні серед простого народу. Наприклад, Тургенєв свідчив, що ім'я Дон Кіхота стало «смільним прїзвиськом навіть в устах російських мужиків». І це не дивно, бо в Росії існувало міністерство освіти, в складі якого були департамент народної освіти і канцелярія, які займалися питанням перекладу з іноземних мов. Українці ж не могли читати роботи іноземних авторів вже тільки тому, що українського їх перекладу довго не було. Вони починають з'являтися в невеликій кількості тільки в кінці ХІХ ст. завдяки зусиллям приватних осіб, зокрема Пантелеймона Куліша, а переклади деяких популярних творів були зроблені лише в радянську епоху. Все це є добрим прикладом того, як держава впливати на формування деяких рис народного характеру.

Отож ми бачимо, що боротьба українського народу з російським проходила не в рівних умовах. За плечима росіян стояла потужна система зі своїми матеріальними і духовними ресурсами і відлагодженою структурою інституцій, яка підтримувала її існування, яка забезпечувала сталість держави. Щоб урівняти шанси, українці мали і могли протиставити росіянам свій духовний ресурс, частково матеріальний, але треба було би мати певну національну структуру подібну до державної. Наш короткий огляд показав, що закінченої такої структури в періоди загострення боротьби українці не мали. Як ми вже неодноразово відзначали, в основі кожної держави має бути суспільна угода, успішність побудови якої залежить від психічних особливостей людської спільноти, таких як готовність поступатися природними правами, довіра і повага до провідників, законів, влади. Психічні риси кожної людини, які формують її поведінку, можуть бути успадковані і набуті. Успадковані риси передаються генетично і механізмами еволюційної психології, які ще недостатньо вивчені:

Генетика поведінки вивчає основи поведінки і все що з ним пов'язано, – психічні захворювання, схильність до розлучення, політичні уподобання і навіть почуття задоволеності життям. Еволюційна психологія шукає механізми, за допомогою яких ці ознаки переходять від покоління до покоління. Обидва підходи припускають, що у формуванні поведінки, думок і емоцій бере участь природа і виховання, але на відміну від практики двадцятого століття нині природі віддається перевага [Чиксентмихайи Михай. 2008. 89].

Існування народу в умовах держави, формує в окремих індивідах шкалу цінностей, як матеріальних і духовних. Які це саме цінності – це предмет вивчення спеціалістів, але факти і явища, які тут наводилися, дають підстави припускати, однією з духовних цінностей є повага до субординації між елементами державної структури. Така повага може виникати лише в лоні самої держави, підтримуватися заохочувальними і репресивними методами, які практикуються державними інституціями, і саме вона може передаватися від покоління до покоління механізмами еволюційної психології. Це підтверджується фактами нової історії Польщі. У поляків в період державного існування сформувалася повага до субординації як умови існування держави,

хоча не в такій мірі як у росіян, чим можна пояснити втрату ними державності в кінці XVIII ст. Тим не менше ця риса у них зберігалася у бездержавний період і допомогла відновленню держави. Українці такої риси не мали взагалі.

Враховуючи це все можна думати, що для здобуття незалежності і в першу чергу треба думати про формування суспільного договору. Без теоретичної підготовки інтуїтивно прийти до такої думки складно. Це би була велика державна мудрість, яку провід українських визвольних змагань ніколи не проявив. Як вже зазначалося, структуризація людської спільноти є природним процесом при якому формується правляча верхівка при надії основної маси спільноти на те, що ця верхівка забезпечить її безпеку і пристойне існування. Якщо верхівка буде діяти виключно у власних інтересах і не буде дбати про масу, вона втратить довіру і почнеться «війна всіх проти всіх», як про це писав Гоббс. Далі утворена верхівка формує вищу верству спільноти зі своїх членів. При цьому якась їх частина мусить відмовитися від частини своїх природних прав на користь вищої верстви. Така відмова можлива при усвідомленні фізичної, інтелектуальної, моральної переваги окремих осіб цієї верстви. Такий процес може продовжуватися далі, поки на чолі спільноти не опиниться одна особа або група осіб за спільною домовленістю.

Утворена структура, поки не переросте у державу, дуже хитка, бо ще не може бути підтримана державними інституціями вказаними вище методами. Особи, які будуть знаходитися на верхівці структури, мають це зрозуміти і, відповідно, приступити до формування таких інституцій і законів, якими вони керуються. Поки інституції не сформовані і не отримали необхідного досвіду структура може утримуватися лише при існуванні довіри і співпраці між її творцями заради спільної мети. Це можливо лише тоді, коли ніхто не буде використовувати своє становище у меркантильних інтересах. Така поведінка відповідає зрілості політичної свідомості:

Переважання загальних державних інтересів над приватними, загальнополітичних цілей над будь-якими іншими визначає характер психології нового державця, психологія, котра в міру свого розвитку і конкретизації поступово втрачає індивідуальні риси, все більше стає психологією соціальною (Долгов К. 1982, 31).

Таким чином, для успішного творення держави суспільство має мати людей, для яких мета її розбудови є найважливішою, і тоді вони будуть використовувати владу в інтересах загалу. Таких людей не багато, але в історії людства вони були – наприклад, Солон в Давній Греції, брати Гракхи в Римі, Кромвель в Англії, Гарібальді в Італії, Лінкольн в Америці. Однак при владі можуть опинитися різні люди, тому якась державна інституція повинна сумлінно слідкувати за добросчесною поведінкою можновладців. Інакше в суспільстві виникне корупція, що добре ілюструє новоутворена Українська держава.

Література

- Автраханов А. 1991. [Технология власти](#).
- Антонович М., д-р. 1941-1942. Історія України. Томи III-IV. Прага. Видавництво Юрія Тищенка.
- Баранов А.Н. 1989. Аксиологические стратегии в структуре языка. Вопросы языкознания. №3.
- Бачинський Юліян. 1924. Україна ingredienta. Берлін. Видавництво української молоді.
- Гнатів Ярослав. 2012. Віра батьків. Львів. Априорі.
- Гнатюк Оля. 2005. Прощання з імперією. Київ. Критика.
- Гоббс Томас. 2000. Левіафан. Дух і літера.
- Грабович Григорій. 2003. Ще про «неісторичні» нації і «неповні літератури»: До історії української літератури. Київ. Критика.
- Грушевський М. Історія України-Руси.
- Долгов К. 1982. Гуманизм, Возрождение и политическая философия Никколо Макиавелли: Предисловие к книге Никколо Макиавелли. Избранные сочинения. Москва. Художественная литература.
- Дорошенко Володимир. 1924. Передмова до книги Бачинського Україна ingredienta. Берлін. Видавництво української молоді.
- ЕУ (Енциклопедія Українознавства). 1993. Том I. Львів.
- Забѣлин Иванъ. 1905. История города Москвы. Часть первая. Москва.
- Заграевский С.В. 2013. Архитектор Фридриха Барбароссы. В сб.: «Хвалам достойный...». Андрей Боголюбский в русской истории и культуре. Международная научная конференция. Владимир, 5–6 июля 2011 года. Владимир.
- Кирпичников А.Н. 2006. Великий волжский путь и международная торговля и этнокультурная интеграция в эпоху раннего средневековья: Сб. Современные проблемы археологии России. Новосибирск.
- Клімкін Павло. 2019. Ми перебуваємо у складнішій ситуації, ніж рік тому. Події в США - це катастрофа для нас. [Цензор.Нет](#). 26.12.2019.
- Ключевский В.О. 1956. Сочинения. Том 1. Часть 1. Москва.
- Корсаков Д. 1872. Меря и Ростовское княжество. Очерк из истории Ростово-Суздальской земли. Казань.
- Костомаровъ Н.И. Литературное наслідіє. Автобіографія. С. Петербургъ.
- Кузьмин А.Г. ["Откуда есть пошла русская земля..."](#) Москва, 1986, Издательство "Молодая гвардия", том II.
- Ленин В.И. 1914. О национальной гордости великороссов: «Социал-Демократ». №35.
- Липинський Вячеслав. 1920. Україна на переломі. Відень.
- Локк Дж. 1988. Два трактата о правлении: Сочинения в трех томах. Т. 3. Москва. Мысль.

- Макиавелли Никколо. 1982. Избранные произведения. Художественная литература.
- Неклесса Александр. 2019. [Борьба за будущее](#). Методологические и прогностические аспекты цивилизационной конкуренции: ИНТЕЛПРОС – Интеллектуальная Россия. Специальный выпуск. Москва.
- Пархоменко Вл. А. 1924. У истоков русской государственности (VIII-XI в.в.). Ленинград. ГИЗ.
- Плугин В.А. 1989. Древнерусское искусство: История русского и советского искусства. Москва. Высшая школа.
- Покровский М.Н. 1933. Русская история с древнейших времен. Том 2. Москва. ОГИЗ.
- Покровский Михаил. 2002. Русская история. Том 1. Санкт-Петербург. Полигон.
- Седов В.В. 2002. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва.
- Седых В.Н. 2007. Этнокультурная ситуация в ярославском Поволжье в IX-XI вв. В сборнике Medieval Europe. 4th International Congress of Medieval and Modern Archaeology L'Europe en Mouvement – On the Road Again: dedicated to Riccardo Francovich. Institut National d'Histoire de l'Art – Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Сверстюк Євген. 2009. Не мир, а меч. Есеї. Луцьк. Терен.
- Соловьев С.М. 1959-1966. История России с древнейших времен в пятнадцати книгах. Москва.
- Сойер Питер. 2002. Эпоха викингов. Санкт-Петербург.
- Стецюк Валентин. 1998. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Перша книга. Київ-Львів.
- Стецюк Валентин. 2000. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. Друга книга. Київ-Львів.
- Стецюк Валентин. 2005. Самовияв українців і росіян в приказках і прислів'ях. Україна все ж таки не Росія. Львів. Ліга-Прес.
- Тихомиров Михаил. 2003. Труды по истории Москвы. Москва.
- Толочко Петро. 1996. Київська Русь. Абрис.
- Фроянов И.Я. 2012. Древняя Русь IX—XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. Москва.
- Хейфец М. Р. 2000. Избранное : в 3 т. / Т. 3 : Украинские силуэты. Харьков. Фолио.
- Чиксентмихайи Михай. 2008. Будущее счастья/ [Брокман Джон \(ред\).](#) [2008. Будущее науки в XXI веке. Москва. \(Переклад з англійської\).](#)
- Яковенко Н.М. 2005. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ. Критика.
- Янів Володимир. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен. 1992.
- Donzow Dmytro. 1961. [Der Geist Russlands](#). – München-Lochhausen: Schild-Verlag GmbH.

Engel, von Johann Christian. 1796. Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Cosaken. Halle.

Hill Fiona. 2000. Borderlands of Power: Territory and Great Power Status in Russia at the Beginning and at the End of the Twenties Century/ Essays in Honor Roman Szporluk. Ukrainian Research Institute, Harvard University.

Jasienica Paweł. 1985. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Część tzečia. Warszawa.

Kappeler Andreas. 1994. Kleine Geschichte der Ukraine. München. Beck Verlag.

Miller Alexei. 2015. [The Romanov Empire and the Russian Nation](#): "Nationalizing Empires", eds. S.Berger and A.Miller, CEU Press. Russia. NY: Holt.

Piculicka-Wilczewsaka Agnieszka & Sakwa Richard (Ed). 2015. [Ukraine and Russia](#): People, Politics, Propaganda and Perspectives. E-IR.Info.

Wallace Donald Mackenzie. 1905. [Russia](#). The Project Gutenberg EBook of Russia